

PERSONHISTORISK
TIDSKRIFT

2019:1 • Årgång 115

PERSONHISTORISK TIDSKRIFT

Redaktör
Hanna Enefalk

Utgiven av Personhistoriska samfundet
2019:I

Personhistorisk tidskrift

Personhistorisk tidskrift utges med stöd av Patriotiska Sällskapet, Åke Wibergs stiftelse och Klas de Vylders fond.

ANSVARIG UTGIVARE

Personhistoriska samfundet genom redaktör Hanna Enefalk

KONTAKT

www.personhistoriskasamfundet.org

Redaktör: red@personhistoriskasamfundet.se, postadress Hanna Enefalk, Institutionen för samhälls- och kulturvetenskap/Historia, Karlstads universitet, 651 88 Karlstad.

Förfrågan om äldre nummer av *PHT*:

Samfundets sekreterare Lena Milton, info@personhistoriskasamfundet.se

Medlems- och prenumerantregister samt distribution:

Peeter Mark, pht@personhistoriskasamfundet.se

Medlemsavgiften är 200 kr/år och betalas till plusgiro 2538-7. Inbetalningskort kommer medlemmarna tillhanda i början av året. Prenumerationsavgiften för institutioner i hela världen är 220 kr plus porto.

GRAFISK FORM OCH ORIGINAL

Art-O-Matic, Stockholm

TRYCK

Norrbacka tryckeri (Stockholm) och Grafiska punkten (Växjö) i april 2019.

Personhistorisk tidskrift välkomnar personhistoriskt relevanta artiklar av god vetenskaplig kvalitet, dock inte texter av renodlat genealogisk karaktär. Tidskriften tillämpar peer review. Manus levereras som redigerbara digitala filer till redaktören. Honorar för medverkan utbetalas inte, men författare till artiklar erhåller kostnadsfritt tio exemplar av det nummer där deras bidrag publiceras. Recensenter erhåller på motsvarande sätt tre exemplar. Tidskriften tar även emot recensionsexemplar av nyutkommen litteratur. Dessa skickas till redaktören på adressen ovan.

Från redaktören

Välkommen till ett nytt nummer av *Personhistorisk tidskrift*! I skrivande stund är det fortfarande februari, eller VABruari, som den moderna folkhumorn döpt den vård-av-barn-drabbade månaden till. När du läser detta har vinterepidemierna förhoppningsvis klingat av för i år. Om inte, kan vi i alla fall trösta oss med att det inte var bättre förr. De två inledande artiklarna bjuder i detta nummer på ovanligt gräslig läsning vad fysiska anfäktelser beträffar. Annika Sandén berättar i sin uppsats allt du alltid velat veta om 1600-talets bödlar men inte vågat fråga. Sophia Rasmussen analyserar i sin text ”En ung man och hans roller” ett livsöde som tycks mindre barockt – åtminstone i förstone.

Bland bokanmälningarna har jag denna gång nöjet att publicera en fyllig samlingsrecension. Harald Runblom presenterar fyra böcker, som alla på ett eller annat sätt kretsar kring den svenska församlingen i Berlin under 1930- och 40-talen: Birgitta Brodds avhandling om ärkebiskop Erling Eidem, Johan Perwes bok om ”bombprästen” Erik Perwe, och två studier av kyrkoherden Birger Forells gärning; de båda senare författade av Johan Sundeen. Även Jan Winters *Dieters bok*, recenserad i detta nummer av Ulf Hamilton, kretsar kring svensk-tysk-judiska relationer vid tiden för andra världskriget.

I övrigt bjuder vårnumret 2019 på ett sedvanligt brett urval av ämnen. Det har inte rått brist på publikationer och händelser av personhistorisk relevans under den gångna tiden. Personhistoriska samfundet kan glädja sig åt att vårt område väcker allt större intresse. Inte minst beror det på det arbete som nedlagts av tidigare eldsjälar. I januari detta år fick styrelsen för samfundet bud om att en av dem, Ann Hörsell, gått bort. Vi minns med tacksamhet Ann Hörsells insatser för samfundet.

Hanna Enefalk

Innehållsförteckning

Artiklar

- Annika Sandén* Bödeln: Stormaktens vanhedrade tjänsteman 9
- Sophia Rasmussen* En ung man och hans roller:
Breven till Eugen Rylander 1897–1905 39

Recensioner

- Harald Runblom* Ärkebiskop Erling Eidem under kyrkostrid och världskrig: En studie av förhållningssättet till Tyskland under andra världskriget med beaktande av de svensk-engelska kyrkorelationerna 1933–1945 belyst genom tre utrikesdepartement
Av Birgitta Brodd 65

Livräddare: Bombprästen Erik Perwe på uppdrag i krigets Berlin
Av Johan Perwe

Att tjäna är människans storhet:
idéhistoriska essäer om Birger Forell
Av Johan Sundeen

En utsträckt hand till masseländets land:
Antinazisten och Tysklandsvännen Birger Forell
1893–1958
Av Johan Sundeen

<i>Ivo Holmqvist</i>	Älvan och jordanden: En biografi om Mirjam Tuominen och Torsten Korsström <i>Av Turva Korsström</i>	79
<i>Kerstin Assarsson-Rizzi</i>	Kungliga biblioteket i ord och bild <i>Av Ingrid Svensson (red.)</i>	83
<i>Bo G Hall</i>	Den aristokratiska rebellen: Magnus Jacob Crusenstolpe i 1800-talets offentlighet <i>Av Bo Hammarlund</i>	87
<i>Lena Milton</i>	Vi romantiska resenärer: Med Ellen Rydelius i Rom <i>Av Carina Burman</i>	91
<i>Åsa Karlsson</i>	Den statskloka resan: Adels peregrinationer 1610–1680 <i>Av Ola Winberg</i>	93
<i>Ulf Hamilton</i>	Dieters bok: Flykting hos familjen Bergman <i>Av Jan Winter</i>	96
	Aktuellt inom personhistoria	
<i>Bo Lundström</i>	Det nyrenoverade Nationalmuseum: Om samlingar och personhistoria	101
	In Memoriam: Ann Hörsell	107
	Medarbetare i detta nummer	108

Bödeln: Stormaktens vanhedrade tjänsteman

Av Annika Sandén

Den här artikeln belyser en annorlunda yrkeskår i det tidigmoderna Sverige, nämligen bödlarna.¹ Med utgångspunkt i ett antal teman, såsom rekrytering, arbetsuppgifter, det omgivande samhällets syn på bödeln och hans verk, samt även hur bödlarna själva kan ha sett på sitt yrke, placerar jag dem i ett socialt, rättsligt och kulturellt sammanhang. I denna artikel möter vi Håkan från Stockholm, Jöran från Åbo, Sören från Gränna och några till. Alla var de bödlar verksamma under 1600-talet. Genom exempel från deras yrkesliv skissar jag en bild av bödelsämbetet under svensk stormaktstid.

Den osynlige bödeln

Man skulle kunna tänka sig att bödlar vore ett väl beforskat studieobjekt bland svenska historiker. Rimligen uppbar de

en central funktion i den framväxande statsmaktens ambitioner att disciplinera och centralisera riket.² Trots detta har bödlar endast undantagsvis uppmärksammats av svenska forskare.

Historikern Lizzie Carlsson kartlade på 1930-talet bödelsämbetets tillkomst i Sverige. Detta förlägger hon till Björk-örätten, där funktionären *Stupagreven* omnämns. Han hade den specifika uppgiften att utföra offentliga bestraffningar vid ”stupan”, eller skampålen, på torget. I Visby stadslag från 1340-talet heter det att det är *bödeln* som utför kroppsstraff och avrättningar.

Bödelsväsendet hör, menar Carlsson, ihop med framväxten av städerna och centralisering av statsmakten, allt efter tyskt mönster. Senast från och med 1300-talet ska bödelsämbetet därför ha varit fast etablerat i Sverige.

Benämningen skarprättare kom till

svenskan omkring 1500. Det härstammar från tyskans *Scharfrichter* och var titeln på de bödlar som behärskade svärds-tekniken. Att avhugga med svärd krävde precision och kraft.³

Liksom de flesta andra i Norden som intresserat sig för bödlar var Lizzie Carlsson influerad av den danske kulturhistorikern Hugo Matthiessens verk *Böddel och Galgefugl* från 1910. I hans framställning är bödeln djupt föraktad och förskjuten, och de folkliga föreställningarna om hans vanheder hade formats och omskapats genom en magisk föreställningsvärld med rötter långt tillbaka i förkristen tid.⁴

Historikern Marie Lindstedt Cronberg har i Hugo Matthiessens efterföljd satt bödeln i samband med vanheder och trolldom. Bödeln hade en fot i den magiska världen. Han stod som på trös-

keln mellan världar; å ena sidan djupt föraktad och förskjuten, å andra sidan en person med tillgång till kroppsdelar och annat från avrättningsplatsen – begärliga ting för magisk verksamhet.⁵

Etnologen Brita Egard betonar i sin stora studie *Hästsakt och rackarskam* från 1962 att skammen som omgärdade bödeln och rackaren hade långt mer jordiska bevelsgrunder än dem som Matthiessen förde fram. Skammen var en högst fysisk historia. Den vidmakt-hölls genom de sysslor som rackare och bödlar utförde och svarade mot ett behov av att kunna dra en gräns mellan dem som var ärbara i lokalsamhället och dem som inte var det.⁶

Den danske idéhistorikern Tyge Krogh betonar liksom Egardt andra eller i alla fall fler komponenter än de magiska för hur bödelns utan-

*Galgbacken i Visby är den enda bevarade medeltida galgen i Skandinavien.
Bildkälla: Wikimedia commons.*

förskap uppstod och reproducades. Krogh placerar bödelsämbetet i ett civiliseringshistoriskt sammanhang. Uppkomsten av bödelsämbetet sammanfaller inte bara tidsmässigt med framväxten av territorialstaterna i Central- och Nordeuropa. Dessa sökte även monopolisera våldsutövning och forma nya handlingsmönster människor emellan. Tyge Krogh anser att bödeln fungerade som ett verktyg i denna strävan. Stat och överhet underbläste avskyn gentemot honom och hans värv för att disciplinera folket till lydnad och underkastelse.⁷

Finska, tyska och amerikanska historiker har på senare år bidragit till bödelsforskningen med såväl social- som mikrohistoriska perspektiv. Av dessa framgår att det under tidigmodern tid fanns ett slags nordvästeuropeisk kulturfär med gemensamma föreställningar om rätt, skam och ära. Enligt Jutta Nowosadtko var bödeln och hans dräng rackaren de funktionärer i de tyska städerna som utförde de mest skamfyllda sysslorna av alla.⁸ Detta framgår även i Joel F. Harringstons studie av den tyske bödeln Franz Schmidt. Schmidt verkade i Nürnberg mellan 1573 och 1617, och gjorde någonting så ovanligt som att skriva dagbok under hela sitt yrkesverksamma liv. Med utgångspunkt i dagboken tecknar Harrington en fascinerande bild av Franz Schmidt och hans ovanliga yrke.⁹

Källorna

Det källmaterial som tidigare forskare och även jag själv använt består huvudsakligen av protokoll från städernas och häradernas rättsväsende. Där antecknades när en bödel fick tjänst, hade frågor om lönen, hade begått brott, eller annat inträffat som rörde hans person eller anställning. Ibland hände det att bödlar misslyckades med avrättningen. Sådana rättegångar speglar måhända inte hur avrättningar vanligtvis avlöpte men ger förstås värdefulla upplysningar om hur avrättningarna *inte* skulle gå till, samt även en del om dödsfängsen och dennes brott, om åskådarna och deras reaktioner på det som hände.

Förutom protokoll har domböcker, kungliga förordningar och annat lagmaterial använts, samt även samtida brev- och dagboksanteckningar, notiser i födelse-, dop- och vigselböcker, några skillingtryck, arkeologiska rapporter om utgrävningar av avrättningsplatser och de första geometriska kartorna över Sverige. (De senare började framställas under 1630-talet.)

Ingen detalj var för liten eller obetydlig i detta sökande. Genom sökfunktioner i digitala arkiv samlade jag spridda notiser om bödlarna och deras göranden. I virrvarret av rättegångsberrättelser, bilder, arkeologiska rapporter, anekdoter och räkenskaper framträdde snart mönster och regelbundenheter som tillät en kartläggning och analys

av bödeln som yrkesman samt det kulturella och sociala sammanhang i vilket han verkade.

Under 1600-talet förekommer fler benämningar än bödel på den som skulle avrätta dödsdömda. Ibland kallas han i källorna för mästerman eller skarprättare. Ibland förekommer alla benämningarna i ett och samma rättsfall.¹⁰ Detta indikerar att det inte fanns någon större betydelskillnad mellan benämningarna. I officiella dokument används dock oftast titeln skarprättare, som exempelvis när hovrätten korresponderade med underrätterna.¹¹ Jag kallar emellertid avrättarna genomgående för bödlar, oavsett vad de heter i det ärende som för tillfället studeras. *Bödel* tycks nämligen rymma hela spektrumet av föreställningar och associationer som omgav denne funktionär i hans samtid.

Rekryteringen

Vid 1600-talets början tillsattes bödlar genom att domare och råd i rådstugorna frågade en dödsdömd om denne var villig att ta på sig tjänsten. I Vadstena dömdes exempelvis år 1609 en Anders Siggesson till galge och gren för grov stöld. Men "efter ingen skarprättare är i staden, ville man ärna honom där till".¹² År 1625 dömdes båtsmannen Lasse Olofsson i Stockholm till döden för sina stölder, dock "[s]pordes honom till, om han vill bliva mästerman. Nej

sade han."¹³ Också en Anund från Vadstena tackade nej. Han ansåg sig själv inte vara "tjänlig".¹⁴

I Växjö år 1630 sade sig däremot en Jon Jonsson självant vilja bli bödel när dödsdomen var ett faktum. Möjligt visste han att staden vid tillfället saknade en. Domare och råd antog budet sedan de fann honom se stark och "modig nog" ut.¹⁵ Sju år senare var det dags för ännu en bödelstillsättning i Växjö. Personen ifråga hette då Nils Bock och var dödsdömd i Stockholm för grova stölder.¹⁶

År 1626 dömdes soldaten Hans Everts till döden i Stockholm för såväl stölder som hor, och fick ovanligt nog frågan hur han själv ville ha det. Ville han hänga, mista huvudet eller bli mästerman? Hans Everts tackade emellertid nej till samtliga bud, och blev tillsvidare placerad i det nyinrättade tukthuset.¹⁷ I Undersåker i Jämtland, för att ta ännu ett exempel, dömdes dragonen Nils Hesswig år 1666 till döden för dråp men gav sig "godvilligt till bödel".¹⁸

När den dödsdömda accepterat att bli bödel märktes han genom att öronen skars av eller genom att brännmärkas i pannan eller på kinden. Då framgick det för alla att det var en bödel de hade framför sig. Att försöka fly från tjänsten var därmed lönlöst.¹⁹ Det faktum att vissa dödsdömda accepterade budet, eller likt Jon Jonsson i Växjö

själva önskade ta på sig det, handlade sannolikt om möjligheten att få leva lite till. Det var en frist.

Dessa bödlar, som jag kallar benådning bödlar, stannade nämligen i regel inte länge i tjänsten. I Vadstena dömdes bödeln Jon Skarprättare till döden för tidelag år 1626. Av protokollet får vi veta att han då hade varit bödel i femton och ett halvt år, och det förefaller ha varit en lång tid vid 1600-talets början. Vanligare tycks ha varit att bödlarna efter något år på posten på nytt dömdes till döden i rådstugan. Då måste rådet skaffa fram en ny. Någon måste ju hänga eller halshugga den avgående bödeln. Om han haft medbrottsslingar kunde rådet vända sig till någon av dem – och så var cirkeln sluten.

I fallet med Jon Skarprättare frågade domaren en Per Håkansson, som vid samma rättegång dömts för vittomfattande stölder, och han ”gav sig godvilligen och räckte hand att han begärde bliva mästerman”.²⁰ För honom, liksom för andra nytillträdde bödlar, bestod ämbetsprovet sålunda i att avrätta sin föregångare. Ibland sin kumpan och kamrat.

Två och ett halvt år senare måste även Per inställa sig inför domare och råd. Nu dömdes han på nytt till döden, denna gång för tidelag och stölder, och rådet måste än en gång se sig om efter en ny bödelskandidat. Det var vid denna rättegång som knekten Amund fick

frågan men tackade nej med motiveringen att han inte ansåg sig vara tjänlig i tjänsten. Kanske menade han med det att han inte trodde sig kunna klara av att utföra en bödels uppgifter. Kanhända föredrog han och de andra som tackade nej döden framför bödelssysslän. Uppenbarligen fanns det dock män som accepterade budet, och det var på detta sätt som bödlar vid 1600-talets inledning hade tillsatts i Sverige under flera hundra år.

Städerna som anställde bödlarna stod för deras årslön, vilken bekostades av städernas bötesintäkter. Utöver årslönen, som var låg, erhöles en viss ersättning per avrättning. Ju mer avancerat avrättningsförfarande, desto högre ersättning. Städerna höll även bödeln med bostad. Vid sekelskiftet 1600 var bödelsstugorna placerade inne bland husen i städerna, men i takt med omregleringen av många svenska städer vid seklets mitt kom bödelsbostäderna att förläggas i städernas utkanter.²¹

Kvinnor var aldrig bödlar i Sverige. Säsom varande omyndiga uppbar kvinnor inte edsvurna uppdrag i städernas eller statens tjänst. Det finns däremot ett känt fall från Jönköping år 1547 där en kvinna vid ett tillfälle ska ha agerat bödel. Hon hade gripits med två andra och dömts för grov stöld. Just då fanns ingen bödel i staden och kvinnan fick, av oklar anledning, frågan om hon ville hänga sina kumpaner mot att själv få

leva. Den ene av de två var hennes make. Hon antog budet.²²

Däremot fanns det kvinnor i bödlarnas närhet. Om bödeln var en förskjuten person genom sitt smutsiga värv, var han inte ensam om att befinna sig i samhällets marginaler. Män på flykt efter begångna brott, hemvändande soldater utan uppehälle, tiggare på drift, och så de ogifta mödrar som förvisats från hembyn – vissa måste göra en dygd av nödvändigheten och slå följe med andra i samma sits. Bödeln var en vanärad man – men med årslön och bostad. För den kvinna som saknade allt var måhända bödeln därför ett tänkbart parti.

Arvbödlarna

Under 1600-talets mitt skulle rekryteringen av bödlar förändras i Sverige. Dödsdömda storförbrytare utgjorde från omkring 1640-talet inte längre den gängse rekryteringsbasen. Bödelsämbetet började istället att gå i arv. Söner till bödlar eller rackare tog över efter sina fäder, medan döttrar ibland gifte sig med söner till bödlar eller rackare från en annan stad.

Antalet bödlar var dock inte stort när allt kom omkring. Alla bödelsbarn kunde inte själva bli bödlar eller bödelshustrur. Skammen som de ärvde tvingade dock ihop dem med andra vanhedrade. Bödlar, rackare, valackare och skorstensfejare bildade under dessa

decennier släktband och behöll verksamheten inom en nära krets.

Möjligen kom denna rekryteringsform till efter utländskt mönster. Vid samma tid ska bödelsdynastier ha varit väletablerade i såväl England som Danmark och Tyskland. Flera av de svenska bödelsfamiljer som växte fram under 1600-talets andra hälft hade dessutom tyskt ursprung, som exempelvis familjen Meijer i Uppsala.²³ Denna professionalisering välkomnades av den framväxande statsmaktens företrädare, men skedde inte på överhetens initiativ. Först ett drygt halvsekel senare, år 1699, utgav Karl XII en förordning om att bödlar skulle hållas för ärliga män. De var ingenting annat än exekutorer av hovrättens och andra domstolars domar. De var tjänstemän som vilka andra som helst.²⁴

Detta låg under 1630- och 1640-talen emellertid mer än ett halvt sekel in i framtiden. Förändringen tycks komma från bödlarna själva. År 1635 önskade exempelvis Mikael Reisseur från Norrköping ta över bödelstjänsten i Stockholm, vilket han fick. I Norrköping hade han försörjt sig som häktmakare, vilket han enligt sin ansökan önskade få fortsätta med vid sidan av bödelsverksamheten.²⁵ Att tillverka häkator av mässingstråd var en verksamhet som rackare ofta bedrev.²⁶ En dödsdömd brottsling beklädde därmed inte längre bödelsämbetet i Stockholm.

Under 1660-talet låg Stockholms galgbacke kvar på Södermalm. Vy mot norr med galgen längst till höger. Bildkälla: Wikimedia commons.

Också i Åbo kom bödelstjänsten år 1643 att tillsättas på ett sätt som frångick det vanliga mönstret. Bödeln i staden hade avlidit. Då gav hans son Henrik Bertilsson tillkänna på rådstugan att han önskade ta över efter fadern. Frågan kom upp när en Lisbet Clementsdotter, ”den förre mästermannens Sone kåna”, det vill säga Henriks hustru, skulle bestraffas med riset och förvisas från staden för stölder. Henrik Bertilsson sade att han ”ville taga sig det kallet, uppå till att Salvera [skydda] sin hustru”. Rådet ställde sig inte emot hans önskan men verkar ha undrat varför, och måste fråga ”om han där till sinnad var, då svarade han ja”.

Henrik hade dock själv några villkor för att ta på sig tjänsten, som visste han att det var en stor sak han stod i begrepp att göra. Han önskade slippa att brännas i ansiktet – han tog ju på sig värvet frivilligt. Därtill önskade han få bära en pamp – en mindre sabel. Efter att rådet hade förhört sig i hovrätten

om dessa krav, bifölls Henrik dem.²⁷ Han var en ny sorts bödel.

Bödelsvärvet överfördes dock på fler sätt än från far till son. Från S:t Olai församling i Norrköping framgår att successionen även kunde gå via döttrarna. Knut Olofsson som var bödel i Nyköping gifte sig 1680 med Norrköpingsbödeln Isak Anderssons dotter Karin.²⁸ Karin flyttade med maken Knut till Nyköping och blev bödelshustru där. Men snart måste Knut ha gått bort. Bara tre år senare är Karin tillbaka i Norrköping, för att gifta om sig med ”Johan Larsson skarprättare”.²⁹ Samma år som Karin Isaksdotter gifte sig med Johan Larsson sade sig en annan kvinna vara dotter till den avlidne Nyköpingsbödeln. Detta framgår av ett ärende från Katarina församling i Stockholm år 1683: ”angav sig till äktenskapet skarprättargesällen Johan Andersson, född i Åbo där hans fader mästerman är, hans vittne var Daniel Persson skarprättare här i sta-

den. Pigans namn är Maria Persdotter, född i Nyköpings stad där hennes far skarprättare var, och nu denne Johan Andersson där bliva skall”.³⁰

När Karin gifte sig med Johan Larsson förde hon arvet vidare i Norrköping, precis som Maria Persdotter gjorde i Nyköping, när hennes make Johan Andersson tog över verksamheten efter hennes far och sålunda vidmakthöll den släktbaserade bödelns linjen. Denne Johan Andersson var son till en bödel i Åbo. Året 1683 var bödeln där en Anders Sigfridsson och en i raden av de bödlar som efterträdde den ovannämnde Henrik Bertilsson.³¹

Det är min uppfattning att omvandlingen i rekryteringsform skedde för att det gynnade bödlarna själva. Inom ramen för deras verksamhetsområde fanns någonting att leva av. Tyge Kroghs studier betonar att det var ekonomiska faktorer som i Danmark låg bakom framväxten av nattmansämbetet: exempelvis 1500-talets ökande marknad för hudar, talg och andra animaliska produkter. I det skamfyllda fanns med andra ord samtidigt möjligheter till inkomster. Det förefaller rimligt att ett liknande förhållande gällde även i Sverige.

Just 1630- och 1640-talen var för svenskt vidkommande en svår tid. Utskrivningar tyngde, skördarna hade under decennier varit dåliga men var nu sämre än någonsin förr och spann-

målspriserna därmed skyhöga.³² Mängder av människor drog mellan byar i hopp om tillfällig lindring och det förefaller vara nu som bödlar och rackare plötsligt började knyta släktband och låta ämbetena gå i arv. Sannolikt stärkte det dem som grupp. Sinsemellan ansåg de det inte vanhedrande att utföra de föraktade sysslorna.

Intressant nog förefaller professionaliseringen av bödelgruppen emellertid inte ha minskat den folkliga aversionen gentemot den. Rädslan att synas med bödeln eller på något sätt förknippas med honom synes även i fortsättningen ha varit stark och levande, som exempel nedan kommer att visa.

Bödelns uppdrag

Till bödelns arbetsuppgifter hörde att avrätta dödsdömda och utföra kroppsbestraffningar som exempelvis att risa en dömd på torget. En annan uppgift var att ledsaga brottslingar ut ur staden eller byn efter en dom om förvisning på rådstugan. Andra uppgifter kunde vara att bistå vid pinliga förhör, det vill säga att utöva tortyr. Detta var visserligen förbjudet men förekom ibland ändå.³³ Vid de så kallade häxprocesserna fick bödlar regelmässigt klämma tummar och tår med kniptänger.³⁴

När det kommer till avrättningar framgår av rådstuguprotokoll från Enköping, Nya Lödöse, Vadstena, Uppsala och Stockholm att stöld vanligen

Two hanging men. Fresk av Pisanello (1395–1455) i Sant' Anastasiakyrkan i Verona. Bildkälla: Wikimedia commons.

var det brott som föranledde dödsstraff. De flesta som överhuvudtaget dömdes till dödsstraff var män, och nästan alltid för stöld, och för stöld dömda män använde hängning.³⁵ Sälunda var hängning den vanligaste avrättningsmetoden i Sverige mellan det senare 1500-talet och fram mot 1600-talets mitt.³⁶

Hängning ansågs vara en neslig död,

långsam och plågsam som den var. I Norden hängdes inte kvinnor, men det ska ha förekommit i exempelvis England.³⁷ Enligt Magnus Erikssons landslag bestraffades kvinnor för grov stöld istället genom levande begraving eller stening. Dessa straff utdömdes mycket sällan och omvandlades i regel till halsuggning, som annars var det sätt som

kvinnor avrättades på.

Halshuggning var även avrättningsmetoden vid dråp, och det gällde både för kvinnor och män. Vid halshuggningar fick dödsfängen lägga sig ned med halsen på stupstocken, ett meterlångt träblock med en utskuren del för hakan. Bödeln använde därefter en bila med ett kort skaft om omkring 60 cm. Detta gav en sorts hävstångseffekt och om allt gick som det skulle avhögs dödsfängen i ett hugg.

En mindre skamfylld avrättningsmetod var att avhuggas med svärd. Detta var reserverat för högrestatuspersoner. Det hände då och då att en dödsdömd benådades till svärdet, varpå den dömd fick gå från livet på ett något mera hedervärd sätt.³⁸ I det sena 1500-talets Enköping blev ovanligt nog en tjuv benådad till svärdet.³⁹ Avrättningsmetoderna berodde med andra ord på brottets art, den dömdes samhällsstatus och om denna var en kvinna eller man.⁴⁰

Ibland dömdes kvinnor och män för att ha begått exceptionellt grova brott, så kallade högmålsbrott. Dessa var tidelag, sodomi, trolldom, mord, barnamord, falskmyntning eller högförräderi. För dessa utdömdes så kallade kvalificerade dödsstraff. Det innebar inte bara dödsstraff utan avrättning på ett långdraget och plågsamt sätt, som att knipas med tänger på väg till avrättningsplatsen, eller att brännas på

bål. Det sistnämnda straffet väntade trolldomsdömda, tidelagare och barnamörderskor. Ett annat kvalificerat dödsstraff var rådbräkning. Bödeln slog då sönder den ännu levandes armar och ben med en järnstång för att sedan fläta in dem i ett hjul som uppfästes på en stegel.⁴¹

Rådbräkning ska liksom levande begravning ha varit ytterst sällsynt i Sverige, även om det bevisligen har hänt vid olika tillfällen. Vanligare var att den dömd först blev halshuggen. Bödeln Franz Schmidt i tyska Nürnberg genomförde däremot hela 30 rådbräkningar mellan 1573 och 1614. Under det resterande 1600-talet genomfördes på samma plats endast sex liknande bestraffningar.⁴² I Sverige ska den dömd alltså regelmässigt ha halshuggits först, när det gällde bränning på bål eller andra kvalificerade dödsstraff.⁴³

Det finns ingen samlad statistik över antalet avrättningar i Sverige under 1600-talet. Det är därför svårt att få en bild av hur vanligt det egentligen var med avrättningar och hur de fluktuerade över seklet. Antalet utdömda dödsdomar är dessutom någonting annat än de faktiska, verkställda avrättningarna vid rikets många avrättningsplatser.

I och med införandet av den mosaiska lagen år 1608 skärptes strafflagstiftningen och en lång rad brott, i synnerhet sedlighetsbrotten, kom nu att bestraffas genom dödsstraff och inte

med böter som tidigare. Rent allmänt ska det ha fört med sig en dramatisk ökning av antalet utdömda dödsdomar i rikets härads- och rådsturätter. Dödsdomarna kunde dock prövas hos Kungl. Maj:t, som ibland benådade de dömda.

I och med införandet av Svea hovrätt år 1614 kom emellertid saken att förändras. Rättskipningen i underrätterna skulle centraliseras och kontrolleras av hovrätterna. 1623 inrättades ytterligare en hovrätt i Åbo, därefter en i Dorpat år 1630 och år 1634 Göta hovrätt i Jönköping. I synnerhet gällde kontrollen underrätternas dödsdomar. Dessa fick inte längre verkställas utan att först ha prövats i hovrätten. Genom denna granskning kom dödsdomarna som underrätterna hade utdömt i regel att omvandlas till andra straff.

Historikern Rudolf Thunander ger oss ett sifferexempel på denna praxis från sin studie av Göta hovrätt under 1600-talet. Mellan åren 1635 och 1644 inkom exempelvis från Småland och Öland sammanlagt 482 dödsdomar för enkelt hor. Av alla dessa bekräftade hovrätten – inga alls. Av de 31 inkomna domarna av det svårare brottet dubbelt hor, bekräftades 17.⁴⁴

Hur det nu var med antalet faktiska avrättningar i Sverige är alltså svårt att säkert uttala sig om. Genom att lägga ihop studier från olika tidpunkter och platser går det emellertid att teckna en tentativ bild av hur ofta de kan ha fö-

rekommit, det vill säga hur ofta en fysisk avrättning verkställdes runtom på svenska avrättningsplatser, och inte bara avkunnades på rådstugorna.

Endast undantagsvis noterades i efterhand att en avrättning verkligen hade skett. I Vadstena hette det exempelvis så här vid ett tillfälle: ”Och den 3 mars avhögs han vid galgen och där begrovs.”⁴⁵

Några nedslag i Stockholms domböcker vid seklets inledning ger emellertid dessa siffror: År 1584 dömdes fyra män till döden, men inga kvinnor.⁴⁶ Staden hade då omkring 9000 invånare.⁴⁷ 1601 dömdes tre män till döden.⁴⁸ Dödsstraff kom dock på tal i långt fler ärenden än dessa tre, och det gäller för alla de nedslag som har gjorts för Stockholm.⁴⁹ År 1602 dömdes fyra till döden: två kvinnor för stöld, en man för dråp till stegel och hjul, och en man till galgen för stölder.⁵⁰ Några år framåt i tiden, år 1608, dömdes åter tre personer, denna gång två män för stöld och en man för dråp.⁵¹ 1614 dömdes fyra till döden, 1615 helt plötsligt åtta.⁵² År 1620 är antalet nere på fyra igen⁵³ och tio år senare år 1630 dömdes fem personer till döden: fyra män för stölder och en man för dråp.⁵⁴

Nedslag i några andra svenska städer ger ungefär samma bild. Dödsstraff var ingen vardaglig händelse. I Enköping dömdes 17 personer till döden mellan 1540 och 1595, vilket ger ett snitt om en

avrättning vart tredje år.⁵⁵ Här var det fråga om 15 män och två kvinnor. I Nya Lödöse dömdes 22 män till döden mellan 1586 och 1621.⁵⁶ Det ger mindre än en avrättning per år. Här dömdes inga kvinnor till döden.

I Vadstena, som liksom Enköping hyste omkring ett tusen personer, var avrättningarna fler. Under åren 1577–1610 och 1618–1633 dömdes 52 personer till döden: 45 män och sju kvinnor. Två av kvinnorna hade dödat sina barn, två andra hade brukat trolldom och de resterande tre hade stulit. Av de 45 männen dömdes 28 till hängning för stöld och sex till halshuggning för hor. För de resterande tio anges ingen avrättningsform, men eftersom de flesta rörde stöld och endast några gällde dråp, är det troligt att de flesta också i denna grupp avrättades genom hängning.⁵⁷

Genom att studera antalet dödsdomar i svenska domböcker går det med andra ord att skaffa sig en bild av hur ofta de på ett ungefär kan ha förekommit runt om i riket. Ett annat sätt är att utgå från de individuella bödlarnas egna berättelser av hur många de avrättat under karriären. Ibland gav de nämligen själva upplysningar om det.

Bödeln Jon Skarprättare i Vadstena, exempelvis, framhöll 1626 att han under sina drygt 15 år som bödel hade avrättat 204 personer. Det ger omkring 13 avrättningar per år. Enligt domboken

dömdes emellertid bara 52 personer till döden under de 58 år som jag har studerat och som innefattar den tid då Jon Skarprättare var verksam. Det ger inga 13 avrättningar per år, utan istället ett genomsnitt om mindre än en om året. Om Jon Skarprättare sa som det var, vilket han antagligen gjorde, betyder det troligen att hans upptagningsområde som bödel sträckte sig långt bortom Vadstena stad.

Jon Skarprättares 204 avrättningar kan jämföras med Sören Mattiassons i Gränna. När han dog år 1715 hade han avrättat hela 298 personer, vilket prästen antecknade i begravningsboken som vore det en anmärkningsvärd siffra. Sören Mattiasson i Gränna hade dock, till skillnad från Jon Skarprättare i Vadstena, varit verksam som bödel under mycket lång tid. När han dog år 1715 var han 84 år gammal och hade då varit bödel i 64 år.⁵⁸

Åbobödeln Jöran Jöransson Keikeli som var verksam vid slutet av 1600-talet hävdade år 1709 att han då hade avrättat 180 personer. Då hade han varit bödel i 13 år, vilket ger ett snitt om 14 avrättningar per år.⁵⁹ Mikael Reisseur i Stockholm uppgav när han själv dömdes till döden år 1650 att han hade avrättat 100 personer under sin femtonåriga tjänst i staden. Det ger närmare sju avrättningar om året. Från Sunnebo härad i Småland heter det år 1600 att bödeln hade avrättat sex personer un-

der året som gått.⁶⁰

Vad kan då utläsas av dessa siffror? Undersökningsperioderna varierar och städerna är olika stora. De är därför inte omedelbart jämförbara. Något kan dock siffrorna berätta, nämligen att det för samtliga bödlar gick åtskilliga dagar om året då de *inte* avrättade någon, för somliga till och med flera år.

Detta talar för att avrättningarna inte var fler per år än att en och samma bödel kunde ha ett ganska stort upptagningsområde. Så verkar det också ha varit. I instruktionerna till landshövdingarna inför länsindelningen 1634 heter det att det ska finnas en bödel i varje län. Bödeln Jöran Jöransson Keikeli i Åbo ansvarade under sin tjänstgöringstid på 1690-talet för Åbo och Björneborgs län. I Österbotten anställdes i Vasa Heikki Hakalainen som bödel först år 1660. Hans tjänst innefattade då även Västerbotten.⁶¹

Bödlar hade nu fler uppgifter på sin lott än att endast avrätta dödsdomda, vilket alltså inte tycks ha hört till den vardagliga verksamheten. En sådan uppgift var att ta hand om den som hade dött genom självmord, eller under vad omgivningen uppfattade som oklara omständigheter.

Självmord var ett brott mot lagen och en synd mot Gud. Enligt 1571 års kyrkoordning kunde Gud som vedergällning sända sjukdomar och missväxt över bygden. Konsekvenserna

kunde dock mildras om kroppen hanterades på rätt sätt.⁶² Kyrkoordningen angav inte om kropparna skulle brännas, pålas eller grävas ned, men enligt sedvänjan grävde bödeln ned den döde i ett kärr. Ibland slog han en påle genom den dödes bröst för att förhindra denne att gå igen, men om detta var vanligt eller ovanligt är svårt att säga. I ett ärende från Hedemora år 1692 heter det i alla fall att ”efter bruklig sedvana må av bödeln uttagas och i nästa kärr nedgrävas med påla igenom slagen”.⁶³

Till bödelns mer vardagliga arbetsuppgifter hörde det som föll inom ramen för städernas renhållning. En lönetaxa från Kristianstad 1694 visar att bödeln skulle kontrollera eldstäder, feja skorstenarna och forsla bort självdöda djur. När så behövdes skulle han även rensa ”secreter och hemliga rum”, det vill säga dass och latriner.⁶⁴ Därtill var det bödlar som kastrerade tjuvar och hingstar, och slaktade hästar.⁶⁵

Ibland anställde bödeln en dräng till sin hjälp. Rackaren, stockknekten, nattmannen eller skarnfogden som han också kallades delade bödelns plats på samhällets botten. Framväxten av ett rackarämbete ska ha skett någon gång under 1500-talet när borgerskapet i städerna började anställa dem att forsla undan latrin och djurkadaver. Därtill fanns djur att valacka mot betalning, hur orent och skamfyllt detta än ansågs vara. Under 1500-talet ska dessutom,

som nämndes ovan, en ökad kommersialisering ha skett av animaliska produkter. Rackarna skaffade därför inte längre bara undan självdöda djur, utan drog först av deras hudar och tog hand om talgen.⁶⁶

I norra Sverige ska rackarsysslorna ha utförts av de så kallade sockenlapparna.⁶⁷ Samer som grupp hade låg status i det omgivande samhällets ögon, men inom gruppen fanns också en hierarki. Renägarna stod högst och sockenlapparna lägst.⁶⁸ I Värmland och Medelpad utfördes rackarsysslorna av finländare.⁶⁹

Sidoverksamhet

Bödlar ägnade sig även åt en del annan ljusskygg verksamhet, exempelvis försäljning av fingrar eller någon annan kroppsdel från en avrättad eller kanske träflisor från galgen. Sådant ansågs av en del äga magiska krafter och inhandlades för att exempelvis få ölet extra starkt.⁷⁰ I Stockholm stal Anna Larsdotter år 1602 ett rep som legat vid galgen för att knyta det om sina säckar med hö i syfte att förbättra försäljningen på marknaden.⁷¹ Att göra som Anna, eller att karva loss ister eller ett finger från en hängd, var dock inte tillåtet och bestraffades som vidskepelse när det upptäcktes. Likafullt fanns en marknad för just sådana ting.

En annan sidoverksamhet var att ta emot patienter i bödelstugan. En-

ligt Hugo Matthiessen ska det inte alls ha varit ovanligt att bödlar i danska, norska och tyska städer botade sjuka mot betalning.⁷² Trots att anatomiska upptäckter hade gjorts under 1500-talet ansågs sjukdom huvudsakligen bero på att kroppsliga vätskor var i obalans. Åderlåtning, koppning, kylbehandlingar och svettningar var beprövade metoder inom denna skola.

De universitetsutbildade läkarna skar dock inte gärna i människokroppen, så som fältskärerna (krigsmaktens kirurger) gjorde. Bödlarna, som inte omfattades eller hindrades av skråregleringar eller av synen på vad som var det rätta när det kom till kroppar, hade därmed en fördel på läkekonstens marknad under 1500- och 1600-talen.⁷³ Fram emot 1600-talets slut skulle kirurgernas ställning emellertid stärkas i Sverige och de bildade skrålänkande sammanslutningar.⁷⁴ Detta gällde förstås inte bödlarna, som i den mån de utförde läkeuppdrag onekligen trampade in på andras domäner.

I Stockholm anklagade bardskäraren Mäster Baltzar år 1630 bödeln för att ta emot patienter ”under händer”, det vill säga i smyg, vilket bardskäraren menade att han saknade befogenheter till.⁷⁵ Det faktum att en konkurrenssituation som denna verkligen uppstod talar för att en del faktiskt gick till bödeln för läkarvård. I Vasa i Finland år 1695 kallades exempelvis bödeln Heiki

Hakalainen hem till borgaren Matts Mickelsson för att bota hans pojke som låg i plågor, vilket Hakalainen också lyckades med.⁷⁶

Även Åbobödeln Jöran Jöransson Keikeli visste en del om läkekonst. 1696 halshöggs han en barnamörderska på Åland i ett enda hugg. Genast hade han halat fram en skål och samlat upp blodet, för att därefter gå fram till folkmassan och fråga om någon ville ha. Folket hade backat i förskräckelse. På domarens förfrågan om vad detta hade handlat om hade han svarat ”att blodet som av merbämlte synderska är bliven uttappat [tog han] till medicament och läkedom”. Jöran Jöransson Keikeli visste berätta att varmt blod just från en barnamörderska var ett läkemedel mot fallandesot, det vill säga epilepsi. Det var ”något som han icke ansåg sig böra förvägra den, som med sådan sjukdom vore besvärad”.⁷⁷

År 1709 var han tillbaka på Åland för ytterligare en avrättning, också denna gång av en barnamörderska. När den avhuggna kvinnans kropp hade brunnit en stund på bålet och kroppen börjat förkolna, hade Jöran Jöransson tagit fram sin kniv och börjat skära i de förbrända kroppsresterna. Han skar ut ett stycke kött – ingenting mindre än den avrättades hjärta, ”helstekt, så att ej något rått därpå syntes”. Detta höll han fram mot åskådarna för att låta dem smaka. De hade reagerat med fasa.

Själv stoppade han en bit i munnen.⁷⁸

Precis som vid 1697 års rättegång hade Jöran Jöransson Keikeli svar på tal och sa sig ha ätit av hjärtat för att han led av hjärtvärk. Att äta hjärta var ”medicin, som han inhämtat av sina förfäder, som även skarprättare och arvbödlar varit”. Att det skulle vara fråga om vidskepelse förnekade Jöran Jöransson bestämt. Ätit hjärtan hade han gjort många gånger förr. Han hade, som han sade, förrättat inemot 180 exekutioner och alltid agerat på samma sätt, ”och hade han flera sådana förbrända hjärtan hos sig”. Rätten fann Jöran Jöranssons agerande vara ”en okväms [otillbörlig] och överdådig gärning samt nidingsverk”, en rakt igenom avskyvad handling.⁷⁹

Bödeln Håkan i Stockholm ägnade sig även han åt sidoverksamhet på sin lediga tid, dock inte åt läkekonst som Jöran Jöransson Keikeli. Tillsammans med en av Stockholms hemliga bordellmadamer, Sara Simonsdotter eller Tjock-Sara som hon kallades, hade Håkan istället funnit på ett sätt att klämma åt bordellkunderna på extra pengar.

Det hela gick till så att när kunderna var avklädda och upptagna med annat var någon framme – ibland han själv – och tog deras kläder. När kunderna sedan önskade smyga ut i natten, men saknade sina kläder, krävde Håkan dem på mera pengar. Att just

bödeln hade tagit kläderna, tagit *i* kläderna – ibland bar han dessutom bort dem till bödelstugan – utgjorde förstås ett utomordentligt påtryckningsmedel. Vem sa nej till bödeln, ens i vanliga fall? Och nu den som blivit påkommen med byxorna nere, både bildligt och bokstavligt?

Skammen

Enligt antropologen Mary Douglas är smuts inte nödvändigtvis något objektivt. Istället handlar det om vad människor har kommit överens om är smutsigt. När detta sedan är etablerat – som hästslakt till exempel – laddas det med betydelser och symboler med stark negativ kraft. Och snart är dessa lika omgärdade av ”smuts” och tabu som handlingen i sig – och med den människan som utför de smutsiga handlingarna.

När ett sådant förhållande väl har grundlagts dröjer det inte länge förrän den egentliga orsaken är glömd till varför vissa personer – som bödeln – måste undvikas, eller varför hästslakt är en vanhedrande syssla. Det alla däremot vet är att man gör bäst i att iaktta gränserna till det tabubelagda för att inte själv drabbas av skammen som omgärdar företeelserna.⁸⁰

Detta resonemang låter sig väl appliceras på 1600-talets bödlar och deras värv. Folk tycks ha fruktat samröre med dem, av alla slag, under hela seklet och långt fram i tiden.⁸¹ Och detta oav-

sett vad upprinnelsen till bödelsskammen en gång kan ha varit. Jag uppfattar aversionen mot bödeln som sammanhängande med fruktan att uteslutas ur gruppen. Tillhörigheten till hushållet, byn och församlingen, var i förlängningen tvingande nödvändigheter för försörjning och trygghet. Tillhörigheten reglerades i sin tur av en lång rad normer, befästa bland annat i de kyrkliga ceremonierna, i bjudseder och högtidsfirande, och mycket annat.

Umgänge med bödlar undveks aktivt. Fysisk beröring i högsta grad. En bödel i Skaratrakten hade före en avrättning år 1692 hutat med en pålspik mot åskådarna och sedan börjat jaga runt på platsen med spiken i högsta hugg. Vild panik hade utbrutit och i efterhand oro och konflikter, eftersom det inte stod klart vilka som egentligen hade varit i bödelshänder.

Domare och råd delade allmogens uppfattning om det skymfliga i bödelberöringen, och önskade bestraffa bödeln hårt för det han hade gjort. Men vilka skulle i så fall assistera vid gatloppet som bödeln därefter dömdes till? Ingen ville röra vid bödeln, vilket ju tvunget måste ske när bönderna skulle slå bödeln under gatloppet med spöet som de höll i händerna.⁸²

Ibland gjorde sig emellertid bödlar påmind i de ärbaras värld. Som när bödeln fick barn och någon i församlingen måste bära hans barn till dopet.

Galgen låg ofta avsides. I Vädersolstavlans framställning av 1500-talets Stockholm ses den uppmurade galgen till höger i bild. Bildkälla: Wikimedia commons.

Seden var nämligen den att detta skulle göras av någon annan än föräldrarna.⁸³ Eller när bödeln dog och någon måste bära kistan. I Växjö hade borgerskapet 1682 vägrat bära bödeln Henning Svenssons kista till graven.⁸⁴ När bödeln i Göteborg fick barn år 1678 hade magistraten mer eller mindre tvingat tjänstemän och hustrur att ställa upp som faddrar.⁸⁵ Kvinnorna hade i efterhand överfallits ”med skällsord för bödel och rackarpack”.⁸⁶

Bödlar och rackare fick inte heller göra krigstjänst. Soldater i fält vägrade beblanda sig med dem. Av sådana skäl kunde det hända att den som desperat önskade undkomma kriget gick

till bödeln för att tillsammans med honom dra huden av en död häst. Då blev han smittad av skammen och gjorde sig omöjlig som soldat.⁸⁷ Priset var förstås högt.

I Göteborg önskade skräddarna 1671 utesluta sin skräbroder Anders Jönsson för att han skulle ha druckit med bödeln, ”varigenom han är kommen i stort förakt så [väl] hos sina ämbetsbröder som eljest kring hela staden”.⁸⁸ Anders Jönsson själv var förtvivlad över den hotande uteslutningen.

Petrus Hedberg i Uppsala fick år 1682 sitt anseende så sargat att han relegerades från universitetet. Han hade varit huvudmisstänkt i en större

bokstöld och gått till bödeln om hjälp att hitta de förkomna böckerna. Bödeln kunde "trolla fram" det som var försvunnet, hade han hört.⁸⁹ Varför gå till bödeln, undrade domare och råd, och på det sättet förstöra sin framtid?

Människor verkar med andra ord ha undvikit samröre med bödeln av fruktan att "smittas" av hans skam, eller intressant nog uppsökt bödeln i syfte att "smittas" av den för att på det sättet undkomma krigstjänst. Skammen tillskrevs starka krafter.

Intressant nog framgår av domarna i flera av dessa ärenden att fruktan för skammen inte alltid bekräftades av dem som beträdde de formella arenorna. I fallet med skraddaren i Göteborg ansåg domaren att det inte fanns tillräckliga bevis som styrkte uteslutning. Skraddaren skulle "ha sin gilla rätt och gemenskap i skraddarämbetet, såsom en ärlig god man, må behålla och bruka".⁹⁰ Samma sak i Växjö ovan, där borgerskapet vägrade bära bödelskistan till graven. För detta dömdes de samtliga till böter, som om rådet med en sådan dom ansåg att bödelsbeblandelsen var ofarlig.

Ett år senare gav domaren vid samma rådstuga emellertid uttryck för en helt motsatt inställning. Bödlar var inget "ärligt folk", de var "infama", lyder protokollet då.⁹¹ Infama, som vore de skammen och vanfrejden i kroppslig gestalt. Vad som föregick dessa ord var

en våldsamt sammandrabbning i staden mellan å ena sidan bödelsänkan Margareta och hennes familj, och å andra sidan en ung kvinna i staden.

Upprinnelsen till bråket låg i mötet mellan två små flickor. Den ena var den sjuåriga systerdottern till bödelsdottern Malin, dotter till Henning Svensson vars kista ingen ville bära till graven. Malin och systerdottern hade varit "inne i staden". Den andra flickan i ärendet var ungefär jämgammal och dotter till den ogifta "löskonan" Kristin, en inte särskilt välsedd ung kvinna i staden men med anställning och därmed på rätt sida ärans gräns. Noteringen om att Malin hade varit inne i staden indikerar att bödelsfamiljen sällan syntes till där utan höll sig för sig själva i bostaden vid galgberget i stadens utkant.

De båda flickorna hade börjat leka med varandra men snart börjat kivas om den trädolk som Kristins dotter hade haft med sig men ogärna släppte ifrån sig. Malin och Kristin hade från var sitt håll hört flickorna gråta och sprungit dit. Malin hade blivit upprörd, försvarat sin systerdotter, anklagat Kristin och därefter slagit till henne. Kristin hade backat undan och sagt sig inte vilja ha något med Malin att göra, som fruktade hon den situation som nu tycktes uppstå. Ändå slog hon tillbaka. Vittnen hade hört hur de "slagits och höllo ett elakt larm". På Malin rann det

blod ur öronen.⁹²

Bödelsdottern Malin Henningsdotters mamma Margareta hade samtidigt långväga besök i bödelsstugan. Där befann sig hennes tre andra döttrar Annika, Kristin och Sara samt deras makar: bödeln i Ronneby, bödeln i Kalmar och en skorstensfejare från Ronneby. När nyheten om slagsmålet nådde dem och de fick veta att Malin satt fängslad i arresten, tog de med sig bössor och tillhyggen och gick ut för att jaga rätt på Kristin. När de fick syn på Kristin, som försökte gömma sig i en bod, slet de ut henne och drog henne i håret över gårdsplanen ut på gatan. Där slog de henne allt de orkade. De slet henne i håret och rev sönder hennes kläder. Den som var värst, vittnade Kristin, var bödeln från Ronneby, som hade sagt att ”om jag hade min kniv hos mig, skulle jag skära bägge öronen av dig, och upp-skära bägge näsborrarna”.⁹³

Händelsen illustrerar att bödelsgruppen var tät och sammanhållen, som med emfas hade rusat ut till försvar för en gruppmedlem de uppfattade vara hotad. Ärendet visar även att bödelsgruppen var segregerad från den övriga stadsbefolkningen. Gränsen mellan dessa skulle dessutom hållas intakt, som domarens ord tydligt slog fast. Med andra ord rädde mot 1600-talets senare decennier ambivalenta inställningar gentemot bödelsskammen. De formella instanserna bekräftade den in-

te alltid, men ofta – och som i detta fall med kraft.⁹⁴

I utanförskap

Hur kan livet då ha sett ut för dem som befann sig på fel sida ärbarheten? Paradoxalt nog medförde bödelsuppdraget en del friheter. Såväl benådningssom arvbödlarna hade ju bostad, årlön och skjutshäst. Ingen eller i alla fall ytterst få ur de etablerades krets gjorde sig ärenden till bödelsstugan för att se vad som försiggick där. Var bödeln förskjuten och fruktad, liknande han inte många andra förskjutna vid samma tid. Vilken annan vanhedrad människa i 1600-talets Sverige hade mat, säng och kanske till och med en häst när han för stunden önskade förflytta sig?

Kanske var det av dessa skäl som vissa drogs till bödlarna. Även bland dem som av olika skäl befann sig i samhällets marginaler fanns rimligen behov av nätverk för beskydd och försörjning. Under alla omständigheter cirkulerade det människor runt bödeln, trots skammen det medförde. Utanförskapet hade sitt eget ”innanförskap”.

Vedertagna normsystem – och i viss mån lagens – tycks hos bödeln i hög grad ha varit satta ur spel: ju smutsigare och vidrigare hans värv och värld tenderade att vara, desto mer av en främling eller *outsider* blev han. Han hade därför inte ögonen på sig som andra stadsinvånare. Eftersom bödlarna var

vanhedrade måste de inte vakta på sin heder som andra. De kunde göra lite som de ville, och det verkar de också ha gjort. Nils Bock i Växjö och Håkan i Stockholm, exempelvis, gjorde olagliga affärer med ljusskygga människor ungefär som dem själva. Enligt Tyge Kroghs kartläggning av 1700-talets rackare i Köpenhamn var det rackarna som där höll i trådarna i stadens under värld.⁹⁵

En del kvinnor och män förefaller ha velat hålla sig väl med bödeln som en strategi för framtida behov av beskydd. De kvinnor som låg med män för mat visste sannolikt att risstraff var en tänkbar följd. Att hålla sig väl med bödeln var måhända ett sätt att söka försäkra sig om att denne skulle gå mildare fram. En kvinna i Stockholm hade som betalning för en sexuell tjänst av en kund fått remmar i läder. Av dessa tillverkade hon skorosor, sådana som fästes på skorna som dekoration. Ett par av skorosorna hade hon gett till bödeln, som en gåva.⁹⁶ Andra kom med öl till bödeln. Självs skulle han inte springa runt på ölställena. Öl fick han låta någon annan hämta hem, och det verkar ha funnits både kvinnor och män som gärna gjorde det.⁹⁷

Den som rörde sig på samhällets botten kunde alltså vara betjänt av att stå på god fot med bödeln. Önskade bödeln hjälpa kunde det vara möjligt, som att vägra risa en dömd, eller i al-

la fall gå något mildare fram om den dömd var hans vän. I Kungälv dömdes exempelvis en ogift kvinna att risas vid kåken för det sexuella förhållande hon hade med en man. Mannen i fråga var ingen annan än bödeln själv, det vill säga han som skulle risa henne. Bödeln vägrade. Hellre blev han själv halshuggen, som han sa, än att slå den kvinna som han hade "besovit".

I detta fall gick rådet honom till mötes och lät istället förvisa kvinnan från länet. Detta var sannolikt ett nog så hårt straff.⁹⁸ Det faktum att bödeln önskade skydda den kvinna han levde med indikerar att detta kunde vara en faktor att spela med för den som befann sig på samhällets botten.

Till och med Nils Bock i Växjö kunde vara hjälpsam om han var på det humöret. Han var annars känd i trakten för illgärningar av olika slag, som att gå runt och skrämra folk med sin bössa och kasta okvädningsord omkring sig. Bödelsstugan upplät han till hälericentral. En gång hade han varit tvungen att hänga en tjuv i en hästgrimma sedan han själv varit bakfull och glömt ta med sig repet till galgen.⁹⁹ Fast han kunde också vara mild. Vid ett tillfälle hade han låtit en gravid främmande kvinna sova över i bödelsstugan för att hon skulle slippa sova ute, fastlåst i stocken.¹⁰⁰

Att vara hustru var under tidigmodern tid för en kvinna rent allmänt en

god sak. I utanförskapets hierarki hade bödelshustrun en position på den sociala rangskalan, väl värd att eftersträva. Från Stockholm finns exempel på hur två kvinnor stred om bödelns gunst. Den ena av de två var bödelns fru. Med den andra hade han inlett ett förhållande. Denna kvinna försökte då förgifta hustrun för att manövrera ut henne ur stugan och ta hennes plats.¹⁰¹

Från Kristianstad finns även ett exempel på änkekonsivering. Bödelshustrun Catharina hade 1687 förlorat sin man, men lyckades övertala rådsturätten att få fortsätta driva bödelsämbetet i staden. Ett villkor från stadsstyrelsen var dock att hon skaffade sig en dräng. I den mån en avrättning skulle förrättas skulle denne kliva fram, inte hon. Catharina hade då anställt en dräng och när sorgeåret var över gifte hon sig med denne, som i och med detta blev stadens nye bödel.¹⁰²

Självmedvetenhet

En del bödlar innehade sina tjänster under mycket lång tid. Detta gällde de så kallade arvbödlarna. Isak Andersson från Norrköping var bödel i 19 år. Heiki Hakalainen i Vasa innehade tjänsten i 40 år. Sören Mattiasson från Gränna som nämndes ovan hade när han dog som 84-åring varit bödel i hela 64 år.¹⁰³ Han måste ha tillträtt tjänsten någon gång under 1650-talet, vilket sammanfaller med tiden för den nya rekryte-

ringsformen i Sverige. Mycket riktigt var Sören Mattiasson son till en bödel och hans bror var en kringresande valackare.¹⁰⁴ Bröderna hade övertagit sin fars värv, väl i linje med hur bödelsrekryteringen tycks ha börjat förändras från och med mitten av 1600-talet.

De långa tjänstgöringsperioderna talar eventuellt för en viss fördragsamhet med yrket. Så många alternativ hade måhända inte söner och döttrar till bödlar och rackare än att ta över efter sina föräldrar. Inte desto mindre finns bland dessa arvbödlar exempel på dem som önskade utföra sitt uppdrag väl.

Åbobödeln Jöran Jöransson Keikeli, exempelvis, framhöll att han var arvbödel och gav uttryck för en viss yrkesstolthet. I alla fall var han mån om att utföra sitt ämbete på bästa sätt. När han ställdes inför rätta för sitt betende vid en avrättning hänvisade han till sina föregångare och vad de hade lärt honom som för att legitimera sitt agerande. På frågan varför han hade kastat yxan över en klippkant, som han hade gjort vid ett tillfälle, svarade han att den inte hade varit tillräckligt skarp. Han hade inte kunnat göra sitt jobb som det anstod hans värv, som han sa. Och i den mån han måste knuffa den dödsdömde att ligga rätt på stupstocken, som han hade gjort vid ett annat tillfälle, var även det för att "hans bödelsämbete desto bättre kunde verkställas och gå för sig".¹⁰⁵ Sitt uppdrag

önskade han utföra på bästa sätt. Uppfattningen om vad detta bästa var delades dock vare sig av åskådarna eller överhetens representanter.

Också bödeln Håkan i Stockholm visste värdet av sin roll. Det var han som var inblandad i Tjock-Saras bordellverksamhet. På försommaren 1619 hade han lånats ut till Uppsala för halsuggning av tre dödsdömda. Detta låg gott och väl inom ramen för hans yrkesuppgifter och säkert också hans kunnande. Ändå hade det blivit ett våldsamt tumult. Håkan hade inte förmått skilja huvudena från kropparna på de tre. Han hade fått hugga och hugga. Enligt Håkan berodde allt på att yxan var slö.

Efter mycket om och men framgick att Håkan själv hade slipat ner yxans egg. I ett brev till magistraten i Uppsala innan avrättningen hade han nämligen skrivit att ”som jag får penningar till så rättar jag till.”¹⁰⁶ Håkan ansåg sig vara underbetald. Han visste sin roll och den inte obetydliga makt som kom med den. Makt att sabotera och ställa till, som nu.

Samma sak med Jöran Jöransson Keikeli. Om det är för mycket sagt att han trivdes i sin roll, visste han att ta plats vid avrättningarna. Den gången han drack blod och fick åskådarna att förskräckas, hade han utmärkt sig på fler sätt. Han hade inte velat hålla sig i bakgrunden. Tidigt under förrätt-

ningen när prästerna talade med dödsfången hade Jöran Jöransson Keikeli stått alldeles intill dem, ”i ögonsiktet” för den dödsdömda kvinnan. Prästerna hade sagt till honom att gå undan.¹⁰⁷

Tvärtemot deras befallning hade han då börjat gå fram och tillbaka och svinga med yxan som för att reta eller skrämma henne. Om detta var hans uppsåt var det lyckosamt, för ”den fattiga synderskan [hade] snart begynt att förtvivla”. Jöran Jöransson Keikeli vägrade att backa undan trots förmaningar från både prästerskapet och gevaldigen och fortsatte att helt trotsigt spatsera omkring med yxan i hand. Han hade till och med börjat stöka med bålet framför ögonen på dödsfången som när hon såg det blev ”fast mera förskräckt”.¹⁰⁸ Jöran Jöransson Keikeli ställdes till svars för sitt ”grymma” beteende. Så där gick han dock alltid omkring, menade han själv. Det ”var hans manér och av honom brukligt”.¹⁰⁹

Bödelns makt var dock informell. Det relativa svängrum som skammen kunde ge, hade slutligen sina gränser. Håkan i Stockholm som protesterade mot sina uppdragsgivare genom blodbadet i Uppsala dömdes senare till döden för just den aktionen.

Även Nils Bock i Växjö hade till slut tagit alltför vida lovar. Faktum är att han när han slutligen avrättades hade dömts till döden flera gången tidigare. I oktober 1647 var mättet emeller-

tid rågat. Han var ingenting annat än en "oregerlig och överdådig bov" heter det i protokollet, som "många människor förargat". "[P]å hans boverstycken är daglig klagomål därför bedja stadens invånare, och gemene man å landet att han måtte bli straffat och av vägen tagen medan om honom till botfärdighet eller kristligt leverne det intet är att förmoda".¹¹⁰

Också åbobödeln Jöran Jöransson Keikeli skulle slutligen avsättas. Kanske var det inte endast för den sturskhet han hade gett uttryck för på Åland, utan på grund av att han med tiden hade börjat utföra sina uppdrag illa. 1722 klarade han knappt av att halshugga en dödsdömd, varpå han bad borgmästaren och prästerna på platsen "att assistera sig". Detta hade dessa uppfattat som höjden av skymflighet. Självmenade han att han hade haft ont i en arm efter ett fall, och därför varit tvungen att hugga med en arm.

Domare och råd avfärdade honom med att han inte skulle ha åtagit sig uppdraget om han inte klarade av det. Jöran Jöransson Keikeli hade fler misslyckanden bakom sig, framkom nu. Tidigare under året hade han vid en avrättning huggit kanske fem, sex gånger och så illa att "ett stycke av understa delen av hakan hängde vid kroppen".¹¹¹ För detta dömdes han från ämbetet.¹¹²

Rimligen fanns alla möjliga slags bödlar vad gäller uppfattningar och in-

ställning till värvet. Om Jöran Jöransson Keikeli från Åbo var stursk, tycks Salomon Isaksson från Norrköping ha önskat sig all världens väg när det var dags att utföra sitt uppdrag. 1693 skulle han avrätta en tidelagare utanför Linköping. Rent allmänt ska han på platsen ha gett ett vekt och klent intryck, som det heter i protokollet.¹¹³ Salomon var 22 år men var märkt av sjukdom, som hans far Isak Andersson senare skulle framhålla. Salomon led av värande lemmar.¹¹⁴

Avrättningen hade blivit en förfärlig historia. Bara att binda om klädet för ögonen på dödsfängen tog en evig tid. Lika länge tog det därefter att knäppa upp skjortan bak på ryggen, vika ner kragen och blotta nacken inför det stundande hugget. Alltihop som önskade Salomon dra ut på något han inte ville göra. När han sedermera äntligen reste yxan träffade han knappt nacken. Till ljudet av åskådarnas skrik måste han sedan hugga fem, sex gånger. Då befallde länsmannen honom att få ett slut på eländet.¹¹⁵ Efter händelsen var åskådare och myndighetspersoner i upplösningstillstånd över vad de just hade bevittnat. Såväl länsmannen som dödsfängens anhöriga inlämnade en begäran om att få bödeln Salomon Isaksson avstängd från tjänsten. Detta fick emellertid Salomon Isakssons far att förtvivla. Utan sonens intäkter skulle de alla svälta ihjäl, men-

de han. Isak Andersson hade själv varit bödel i 19 år innan han slutligen hade pensionerat sig. Till skillnad från de så kallade benådningsbödlarna vid seklets början väntade inte avrättning när tjänsteåren löpte ut. När sonen tog över kunde denne försörja dem båda.

Så skulle det emellertid inte komma att bli, för Salomon Isaksson dömdes senare för att han "sitt ämbete oförvarligen gjort". Häradsnämnden fann honom vara "till skarprättarämbetet inkapabel". Hovrätten höll med och dömdes honom dessutom att "skarpt hudstrykas vid käken" sedan han handlat så "vårdslöst och otillbörligt" i tjänsten.¹¹⁶

Sammanfattning och diskussion

1600-talets svenska bödlar var anställda av städerna för att verkställa dödsdomar och kroppsstaff. Därtill skulle de tömma latriner, slakta hästar, döda katter och få djur. Dessa uppgifter hade någon gång under medeltiden kommit att läggas på bödlarna och deras drängar rackarna. Dessa sysslor var behäftade med social skam, och den som utförde dem betraktades som lika smutsig som sysslorna i sig. Följdriktigt var bödlar förskjutna från de hederligas gemenskaper. Hederligt folk fruktade att "smittas" av skammen som omgav dem.

Om bödeln i det svenska 1600-talet skulle man kunna säga så här: han var en negation av det goda och eftersträ-

vansvärda. Han tillkallades när det värsta hade hänt, när hemska brott hade begåtts. Hans insatser var inte önskade, för de borde inte behövas. Och han dödade människor, det som både kungens och Guds lag förbjöd.

Samtidigt begick ju människor handlingar som avstraffades med döden, och smutsen kom ingen undan. Latriner måste obevekligen hanteras. Bödeln borde inte finnas, men samtidigt var han behövd. Om bödlar skulle man därför kunna säga vad historikern Lyndal Roper har sagt om de prostituerade i senmedeltidens Augsburg: de ansågs visserligen smutsiga, men renade andra från skam och vanheder.¹¹⁷

Under seklet förändrades bödelsämbetet. Bödels- och rackarfamiljer började gifta ihop sig och bilda vitt förgrenande släktnätverk. Verksamheten överfördes nu från söner och döttrar till andra söner och döttrar ur samma krets, från generation till generation. Denna förändring verkar ha initierats av bödlarna själva, även om den välkomnades av de formella instanserna. En professionaliserad yrkeskår låg helt i linje med det centraliserade statsmaskineriet som samtidigt växte fram.

För bödlarna själva tycks förändringen ha sprungit ur ekonomiska faktorer. Bödlarnas barn ärvde fädernas skam och för dem fanns begränsade sociala och ekonomiska möjligheter bortom den sfär inom vilken de hade

växt upp. Valackande, huddragning, latrintömning och skorstensfejande var skamfyllda sysslor att utföra. Likafullt var det något att leva av.

Om bödelsämbetet professionaliserades på ett sätt som gynnade de inblandade familjerna, kom förändringen dock att bära med sig sociala konsekvenser. Mellan bödels- och rackargruppen och bondebefolkningen uppstod en allt vidare klyfta. Aversionen gentemot bödlar förefaller ha bekräftats genom professionaliseringen snarare än tonats ned, som exempelvis misshandeln i Växjö år 1683 ger uttryck för.

Bödelsskammen förefaller mig ha fungerat så att den fick sin kraft när den användes av människor. Den var inte magisk. Bödelns skam, och rädslan för den, tycks ha varit något som människor tog till eller drog fram när det passade, alternativt satte ur spel om en situation istället krävde det. Människor hotade varandra med bödeln, de fruktade bödeln, de varnade för hans närvaro. De som kontaktade honom i smyg visste att de gjorde något förkastligt, men trodde sig kunna gå fria om ingen fick veta vad de hade gjort.

Med andra ord uppstod inte skammen i den fysiska beröringen eller i kontakten med bödeln. Den uppstod när mötet med bödeln uppdagades, när någon bevittnade det och kunde berättat om det för andra.

Dessutom förefaller bödelsskammen ha skrämt och verkat i olika grad beroende på vilket skikt människorna tillhörde i samhället. Omkring sekelskiftet 1700 kom flera förordningar som syftade till att upprätta bödeln och tvätta bort skammen från honom och hans verksamhet, och som flera exempel här ovan har visat tycks det ha funnits en del domare och råd, präster och borgmästare som mot 1600-talets slut hade börjat inta en sådan hållning.

På detta sätt kan bödeln på ett intressant sätt spegla mötet mellan sedvanan och den framväxande nationalstaten. Under 1600-talet tillkom regeringsformen, länsstyrelserna, de centrala ämbetsverken. Detta är tiden för den expansiva utrikespolitiken, de många utskrivningarna. Å andra sidan fortgick livet i byar och städer ungefär som det alltid hade gjort. Normer om äran reglerade ännu den så viktiga tillhörigheten.

Kanske ligger det något i Tyge Kroghs antagande att bödeln en gång ”kom till” inom ramen för ett civilisatoriskt projekt, i vilket en ostyrig och våldsam underklass tvingades till lydighet och moralisk förändring genom hot om bestialiska straff. Det är dock min uppfattning att bödelsskammen var en högst levande, empirisk storhet *människorna emellan*. Kraften strömmade inte från överhet och statsmakt. Bödelsskammen tänker jag mig istället

som något som om och om igen skapades inom ramen för rådande lokala, ekonomiska och kulturella förhållanden. Där svarade den mot behovet av

att reglera tillhörigheten till de sammanlutningar i vilka gemenskap och försörjning var möjliga.

Denna artikel har genomgått vetenskaplig granskning av externa läsare enligt modellen double-blind peer review.

Noter

- 1 Artikeln är ett koncentrat av monografien *Böddlar. Liv, död och skam i svenskt 1600-tal*, Stockholm 2016
- 2 Om tidigmoderna offentliga dödsstraff som disciplinering, se exempelvis Pieter Spierenberg, *The spectacle of suffering. Executions and the evolution of repression: from a preindustrial metropolis to the European experience*, Cambridge 1984
- 3 Lizzie Carlsson, "Bödelsämbetet i det medeltida Stockholm", (red) Gösta Selling, *Samfundet S:t Eriks årsbok*, Stockholm 1934, s. 79
- 4 Hugo Matthiessen, *Böddel och galgfugl*, Köpenhamn 1962. Se även etnologen Lars Levanders exposé *Brottsling och bödel*, Stockholm 1933. Denna har även inspirerat till populära bödelsframställningar, se exempelvis Jan G Ljungström, *Skarprättare, bödel och mästerman*, Stockholm 1996; Jonny Ambrius, *Att dömas till döden. Tortyr, kroppsstraff och avrättningar genom historien*, Vällingby 1996
- 5 Marie Lindstedt Cronberg, "Guds folk och djävulens anhängare. Onda praktiker och kampen mot magi reformationens tidevarv", Marie Lindstedt Cronberg & Catharina Stenqvist (red.) *Dygder och laster. Förmoderna perspektiv på tillvaron*, Lund 2010; jag själv lyfte fram bödeln och hans mellanvärld i "Och den 3 mars avhöggs han vid galgen och där begrovs", Titti Fendin (red), *Döden som straff. Glömda gravar på galbacken*, Linköping 2008, s. 105–151
- 6 Brita Egardt, *Hästsakt och rackarskam. En etnologisk undersökning av folkliga fördomar*, Stockholm 1962
- 7 Tyge Krogh, "Bøddlens og Natmandens uterlighed, *Historisk tidsskrift*, Köpenhamn 1994, s. 46–51
- 8 Jutta Nowosadtko, *Scharfrichter und Abdecker. Der Alltag zweier unehrlicher Berufe in der frühen Neuzeit*, Paderborn, Schöningh 1994
- 9 Joel F. Harrington, *The faithful executioner. Life and death, honor and shame in the turbulent sixteenth century*, New York 2013. På finska, se Petri Karonen, "Kun miekka osuu harhaan – teloitettajan epäonnistuminen 1660-luvun Turussa", Jari Eilola (red.), *Makaaberin ruumis: Mielikuvia kuolemasta ja kebosta*, Helsingfors 2009; Veli Pekka Toropainen, "Pyöveli, mestarisemies, skarprättäri – Turun lääninmestajaajan minäkuva 1643–1722", *Ennen ja nyt: Historian tietosanomat*, Helsingfors 2014
- 10 Se exempelvis Stockholms tänkeböcker år 1615, s. 83; Stockholms rådhusrättsprotokoll 1650, s. 46, Stockholms stadsarkiv A1a. Stockholms tänkeböcker 1474–1635 finns tryckta och utgivna.
- 11 Karonen (2009), s. 2
- 12 *Vadstena stads äldsta tänkebok*, "Domboken" utgiven av J. Georg Ericsson, Uppsala 1952, s. 426. Denna volym sträcker sig över åren 1577–1610. Härefter skriver jag Vadstena tänkebok.
- 13 Stockholm stads tänkeböcker år 1625, s. 352
- 14 Vadstena tänkebok, J. Georg Ericsson opublicerade transkriberingar 1618–1633. Årendet från år 1630, fol 160.
- 15 Ludvig Larsson, *Bilder från fordom. Framletade ur arkiven i Växjö*, Stockholm 1908, s. 144

- 16 Lars-Olof Larsson, *Växjö genom 1000 år*, Stockholm 1991, s. 100, 103
- 17 Stockholms tänkeböcker 1626, s. 129
- 18 Undersäkers tingslag, 18 oktober 1666, Jämtlands domsagas häradsrätts arkiv, vol. A I:6, Landsarkivet Östersund
- 19 Stockholms tänkeböcker 1544, s. 4; Sandén 2016, s. 68-71
- 20 Vadstena tänkebok, 1626, fol 122.
- 21 Exempelvis i Växjö, Larsson 1908, s. 149. Även i Uppsala, Carl-Gustaf Thornström, *Öfre Slottsgatan i Uppsala. Bevarande av kulturbeskrivning och värdefull miljö. Bakgrund, genomförande, alternativ. Konsekvenser för individer och samhälle*, Uppsala 1975, s. 3
- 22 Carlsson 1934, s. 100
- 23 Bo Lindwall, *Anor från landsvägen. Hur jag finner mina förfäder bland resandefolket*, Solna 2014, s. 122-123
- 24 Schmedeman, Stockholm 1706, s. 1522.
- 25 Stockholms tänkeböcker 1635, s. 363
- 26 Lindwall 2014, 79-80, 118
- 27 Toropainen 2014, s. 4; Åbo rådsturhetsprotokoll 22 april 1643, s. 304-305
- 28 Norrköping S:t Olai församling, CI:3 (1675-1792) vigsellängd 1680, bild 10
- 29 Norrköping S:t Olai församling, CI:3 (1675-1792) vigsellängd 1683, bild 10
- 30 Stockholm Katarina församling, CI:3 (1674-1684) vigsellängd 1683, bild 290
- 31 Toropainen 2014, s. 5
- 32 Daniel Larsson, *Den dolda transitionen. Om ett demografiskt brytningskede i det tidiga 1700-talets Sverige*, Göteborg 2006, s. 231; Se även *Agrarhistoria på många sätt. 28 studier om människan och jorden. Festskrift till Janken Myrdal på hans 60-årsdag*, Britt Liljewall, (red.), Stockholm 2009
- 33 Exempelvis Stockholms tänkeböcker 1591, s. 316
- 34 Om tortyr, se exempelvis Per Sörlin, *Trolldoms- och vidskepelseprocesserna i Göta hovrätt 1635-1754*, Umeå 1993, s. 55
- 35 Om avrättningsmetoder och genus under medeltiden, se Christine Ekholst, *För varje brottsling ett straff. Föreställningar om kön i de svenska medeltidslagarna*, Stockholm 2009
- 36 Caroline Arcini, "Detta lämnar ingen oberörd", *Döden som straff. Glömda gravar på galgbacken* (red.) Titti Fendin, Linköping 2008, s. 83-86
- 37 Arcini 2008, s. 84
- 38 Exempelvis Stockholms tänkeböcker 1595, s. 308
- 39 Sven Ljung, *Enköpings stads historia. 1 Tiden till och med 1718*, Enköping 1963, s. 88. Här efter Enköpings tänkebok
- 40 Ekholst (2009), s. 107-122, 274-276
- 41 J. Hagströmer "Rådbräkning", *Nordisk familjebok. Ugglepplagan*, band 24, Stockholm 1916. s. 11
- 42 Harrington 2013, s. 229
- 43 Jonas Liliequist, *Brott, synd och straff. Tidlagsbrotten i Sverige under 1600- och 1700-talet*, Umeå 1992, s. 92
- 44 Rudolf Thunander, *Hovrätt i funktion. Göta hovrätt och brottmålen: 1635-1699*, Stockholm 1993, s. 97. Om denna så kallade underställspraxis, se även Liliequist 1992; Christian Häthén, *Stat och straff. Rättshistoriska perspektiv*, Lund 2004.
- 45 Vadstena tänkebok, 1606, s. 385.
- 46 Stockholms tänkeböcker 1584, s. 2, 9, 104, 143. Volymen rymmer åren 1584-1588
- 47 Göran Dahlbäck, *I medeltidens Stockholm*, Stockholm 1995
- 48 Stockholms tänkeböcker 1601, s. 10, 94, 116
- 49 För Stockholm har jag använt mig av de tryckta tänkeböckernas sakregister. Vid en snabb blick tycks dödsstraffen ha varit oändligt många. Vid en närmare granskning framgår snart att ett och samma ärende sträcker sig över flera sidor, eller att dödsdomarna stannade vid hot. Somliga årgångar av tänkeböckerna innehåller både konceptversionen och de renskrivna protokollen, vilket betyder att samma ärende figurerar i dubletter.
- 50 Stockholms tänkeböcker 1602, s. 188, 214, 307
- 51 Stockholms tänkeböcker 1608, s. 8, s. 12
- 52 Stockholms tänkeböcker 1614, s. 28, 29, 36, 38, 53; 1615, s. 83, 97, 193, 199, 201, 203, 206, 213
- 53 Stockholms tänkeböcker 1620, s. 27, 35, 102, 103

- 54 Stockholms tänkeböcker 1630, s. 44, 128, 269
- 55 Sven Ljung, *Enköpings stads historia. 1 Tiden till och med 1718*, Enköping 1963
- 56 Sven Grauers (red.), *Nya Lödöse tänkeböcker (1586–1621)*, Göteborg 1923
- 57 Sandén 2016, s. 151
- 58 Gränna död- och begravningsbok, C:2, 29 juni 1715
- 59 Ålands domsaga, C:15 (1709–1710), bild 6260
- 60 Sunnebo häradsrätt, Smålands landskapshandlingar 1600:3:1, *Rötters hemsida*, Faktabanken, Avrättade i Småland
- 61 Armas Luukko, *Vasa stads historia*, Vasa, 1972-, s. 501
- 62 *Kyrkoordningen 1571* (1971), s. 136
- 63 Miettinen 2015, s. 150, 355 (not 555)
- 64 Denna från Egardt 1962, s. 208–209
- 65 Exempelvis Toropainen 2014, s. 14
- 66 Krogh, 1994, s. 51–52
- 67 Egardt, 1962, s. 195
- 68 Om samer och de så kallade sockenlapparna, se Marianne Liliequist, ”Fattigglappar och renskötardrängar. Samers berättelser om utanförskap och tillhörighet” i Holmlund & Sandén 2013, s. 255–272
- 69 Egardt 1962, s. 217
- 70 Exempelvis Stockholms tänkeböcker 1634, s. 25–27 där fingrar från en hängd misstänktes ha använts vid framställning av öl.
- 71 Stockholms tänkeböcker 1602, s. 242
- 72 Matthiessen 1962, s. 97
- 73 Matthiessen 1962, s. 95–103
- 74 Nils Uddenberg, *Lidande och läkedom. 1, Medicinens historia fram till 1800*, Lidingö 2015, s. 263
- 75 Stockholms tänkeböcker 1630, s. 184
- 76 Luukko (1972-), s. 501
- 77 Ålands domsaga C:15 (1709–1710), bild 6260
- 78 Ålands domsaga C:15 (1709–1710), bild 6260
- 79 Ålands domsaga, C:15 (1709–1710), bild 6260
- 80 Mary Douglas, *Renhet och fara. En analys av begreppen orenande och tabu*, Nora 1997
- 81 Lars Levander, *Brottsling och bödel. Ur samhällsdjupen i forna tider*, Stockholm 1933, s. 217
- 82 Gudhems häradsrätts dombok 1692, 18 januari i Segerstad. Göta Hovrätt. Advokatfiskalens arkiv Skaraborgs län EVIIAAAA:91 (1690–1694)
- 83 Detta slogs senare fast i 1686 års kyrkolag.
- 84 Egardt 1962, s. 243–244 och i Larsson 1908, s. 150
- 85 Almquist 1929, s. 406
- 86 Göteborgs kämnärsrätt, 23 januari 1678, Göta Hovrätt, Advokatfiskalens arkiv, Göteborgs och Bohus län EVIIBA:2149 (1678) bild 7. Uppgörelsen gjordes den 30 januari 1679, bild 11. Olga Dahl refererar till den 23 januari 1679, men ärendet tas upp den 23 januari 1678.
- 87 Egardt 1962, s. 245–246
- 88 Göteborgs kämnärsrätt, 24 mars 1671, E VIIBA: 2140 (1671), bild 70, 74. Detta ärende fann jag först i Olga Dahls excerpter.
- 89 Akademiska konsistoriets protokoll XV, 1682, utgivna av Hans Sallander, Uppsala 1975, s. 78
- 90 Resolutionsboken, Göteborgs rådhusrätt och magistrats arkiv, AI:e, 25 maj 1671
- 91 Växjö rådsturätt, 1683, bild 1540
- 92 Växjö rådsturätt, 1683:1510, 1520
- 93 Växjö rådsturätt 1683: 1530
- 94 Om vidskepelse och modernitet, se Savin 2011, s. 381–382
- 95 Tyge Krogh, *Det store natmandskomplott. En historie om 1700-tallets kriminelle underverden*, Köpenhamn 2010
- 96 Stockholms tänkeböcker 1618, s. 225–226
- 97 Stockholms tänkeböcker 1618, s. 334
- 98 *Kungälvus rådsturätt renoverade protokoll 1666–1680*, opublicerad 20 juni 1667, transkriberat av Lisbet Ahlzén-Gråhn
- 99 Larsson, 1991, s. 103
- 100 Växjö rådsturätt 1638, 29–30 maj.
- 101 Stockholms tänkeböcker 1618, s. 338
- 102 Uppgifter om Catharina från Kristianstad kommer från journalisten Ragnar Albins excerpter.

- 103 Gränna död- och begravningsbok, C:2, 29 juni 1715.
- 104 Gränna rådsturättsprotokoll 5 juni 1678, EVIIBAA:2067 (1661–1681), bild 6760
- 105 Ålands domsaga, C:II (1697–1700), bild 35
- 106 Stockholms tänkeböcker 1619 s. 142
- 107 Ålands domsaga, C:II (1697–1700), bild 34
- 108 Ålands domsaga, C:II, (1697–1700), bild 35
- 109 Ålands domsaga, C:II (1697–1700), bild 35
- 110 Konga häradsrätt, 25 oktober 1647, EIIAVAAAD:14 1641–1647
- 111 Åbo rådsturättsprotokoll 1722, s. 296–297
- 112 Åbo rådsturättsprotokoll 1722, s. 297
- 113 Gullbergs häradsrätt 27 juni 1693, Göta Hovrätt, Advokatfiskalens arkiv, EVII-AAAF:68 (1693) bild 240–260
- 114 Salomon Isaksson var född i Norrköping, och döptes den 31 januari 1671 i S:t Olai församling, CI:2 (1660–1674), bild 141
- 115 Gullbergs häradsrätt 27 juni 1693, Göta Hovrätt, Advokatfiskalens arkiv, EVII-AAAF:68 (1693) bild 240–260
- 116 Göta Hovrätt 11/7 1693, Göta hovrätt. Huvudarkivet B II:2
- 117 Lyndal Roper, *The holy household: women and morals in Reformation Augsburg*, Oxford 1989, s. 126–127

En ung man och hans roller: Breven till Eugen Rylander 1897–1905

Av Sophia Rasmussen

Under decennierna kring år 1900 förändrades Sverige i grunden. Samhället befann sig i rörelse, från landsbygd till stad, från jordbruk till industri, från självförsörjande hushåll till små konsumerande kärnfamiljer. En av dem som bidrog till utvecklingen – inte genom några oförglömliga gärningar utan genom vardagens verksamhet och förflyttningar – var handlanden David Eugen Rylander (1877–1960).

Rylander är en av alla de svenskar vars liv inte gått till historien. Vilka utmaningar ”vanliga människor” som han ställdes inför är ofta svårt att spåra, men i just Rylanders fall finns ett ovanligt välbevarat källmaterial. På vinden i det hus i Eksjö där han bodde från år 1915 fram till sin död hittades en samling brev skrivna till honom av hans

far, farmor, syskon, flickvän, vänner och fästmö. Bland breven fanns också kvitton från kläd- och apoteksinköp, medicinburkar, en sjukdomsbeskrivning, arbetsintyg och andra arbetsrelaterade anteckningar.¹

Breven till Eugen Rylander tecknar bilden av en ung man som, mot en bakgrund av pågående samhällsekonomiska och sociala förändringar, tvingades navigera mellan flera olika roller. Brevskrivarna hade skilda och högt ställda förväntningar på honom. Särskilt påfallande är att de alla förväntade sig ett manligt beteende av honom, men hade olika uppfattningar om vad detta innebar. ”Tidskapseln” på vinden i Eksjö låter oss på så sätt få en konkret inblick i hur samhällsomvandling, identitet och maskulinitet kunde hänga ihop vid sekelskiftet 1900.

Identitet, maskulinitet och roll

Den här artikeln är alltså en fallstudie av en ung man och hans livsvärld. Dess syfte är att belysa vilka krav, förväntningar och föreställningar om manlighet som formade Eugen Rylanders identitet och fick honom att fatta sina avgörande livsbeslut.

Många försök har gjorts att rama in begreppet identitet och någon entydig definition finns inte. Vårt identitets-skapande tycks vara en livslång process; det kan sägas handla om att ”befinna sig ’i vardande’”.²

Inom socialpsykologin skiljer man på begreppen *identitet* och *roll*. Identiteten anses vara mer stabil medan vi snabbt kan växla mellan roller beroende på vilka förväntningar vi ställs inför i olika situationer. Dessa tankar går tillbaka till sociologen Erwin Goffman som ville se rollen som ett ”skal utanpå identiteten”.³ Han använde metaforer från teatern för att visa hur människor förändrar sitt beteende beroende på situation – utan att för den skull byta identitet.

Skillnad kan också göras mellan vår *individuella* identitet och våra *kollektiva* identiteter, där vi ser oss själva som medlemmar av olika grupper. En kollektiv identitet kan vara av övergående karaktär, exempelvis när vi betraktar oss som tillhörande en skolklass eller en förening. Kollektiva identiteter som på ett mer djupgående och beständigt

sätt formar oss sägs röra faktorerna genus, etnicitet, klass och sexualitet.⁴

En sådan kollektiv identitet skulle kunna vara att tillhöra den grupp av vita, heterosexuella medelklassmän som ofta hävdas vara normerande för det västerländska samhället. När maskulinitetsforskaren R.W. Connell under 1990-talet började tala om maskuliniteter i plural, samlade hon denna grupp under begreppet *hegemonisk maskulinitet*. Connell placerade den hegemoniska maskuliniteten överst i en maskuliniteternas statushierarki i vilken övriga män, som inte uppfyller den hegemoniska maskulinitetens krav, sorteras in i grupper beroende på hur de förhåller sig till denna: som delaktiga, underordnade eller marginaliserade.⁵

Sedan Connell lanserade sin teori har flera forskare utvecklat tankarna om maskuliniteternas komplexitet och mäns olika roller. Historisk forskning visar att normerna för maskuliniteten alltid har befunnit sig under omförhandling. I sin forskning om manlighet inom 1800-talets svenska borgerlighet sträcker sig David Tjeder så långt som till att tala om en ”manlighetens ständiga kris”, där äldre tiders manlighet alltid har setts som föredömlig medan ungdomens manlighet ständigt setts som förvekligad och hotad.⁶

Under hela 1800-talet, menar Tjeder, sågs ungdomstiden som en särskilt kritisk period under vilken en borgerlig

1. Barnet. Hvad skall det blifva? 2. Skolan. Gatan. 3. Fortsatta studier. Dryckenskap. 4. Framgångsrikt arbete. Laster och elände. 5. Hedrad ålderdom. Förakt och tiggeri.

Vägen till en respekterad manlig identitet, enligt en illustration ur Första läsåret: Abc- och läsebok (B.C. Rodhe, 1889)

man genom sina livsval avgjorde sitt framtida öde. Huvudfrågan var om han skulle lyckas utveckla *karaktär* eller inte. Karaktär är enligt Tjeder ett begrepp som under hela seklet användes för att beskriva en mans viktigaste egenskaper, men också hans "verkliga, essentiella" jag.⁷

Varje man måste tillkämpa sig sin karaktär individuellt. Detta projekt hotades ständigt av *passioner*. Passionerna förstods som starka känslomässiga krafter – glädje, vrede, sorg, medlidande, begär och kärlek⁸ – som gärna tog sig uttryck i en trängtan att dricka, spela och brusa upp, och som mannen måste lära sig att kontrollera. Det finns en paradox i dessa föreställningar: genom att tålmodigt och metodiskt

kuva de inifrån kommande passionerna skulle mannen skapa sitt karaktärsfasta, autentiska jag.⁹

En socialt accepterad och ofta omvittnad metod att uppnå en vuxen, ansvarstagande maskulinitet var att under en kort tid av ungdomen tillåta sig att ge efter för passionerna, att *rasa ut*.¹⁰ Viktigt var dock att den unge mannen inte fastnade i passionernas grepp, utan ändrade sitt beteende innan han för evigt förvandlades till en spelare, drinkare eller en omanlig man som aldrig stadgade sig i ett äktenskap. Tjeder visar att den normgivande, borgerliga maskuliniteten under 1800-talet ansågs skör: att uppnå karaktär krävde hårt arbete, att förlora den för evigt var lätt.¹¹

Källorna: brev

De källor studien bygger på koncentreras till Rylanders ungdomsår, 1897–1905, och baseras främst på Eksjösamlingens brev från perioden: 41 från fadern, 24 från brodern Fritiof, 16 från systrarna, tio från farmodern, fem från skräddardottern Frida, 27 från fästmon Elin och 44 från manliga vänner.

Texterna i brevsamlingen är, med undantag för en kladd eller ett aldrig skickat brev och några affärsanteckningar, författade av andra personer än Eugen själv. De skribenter som hållit i pennorna har i första hand skrivit om sig själva. Är det möjligt att utifrån detta få någon kunskap om Eugens identitet och roller?

Brevtexten, skriver Britt Liljewall, är till sin karaktär *dialogisk*.¹² Brev skiljer sig från självbiografier genom att inte vara tillbakablickande, skrivna för att med facit i hand konstruera en röd tråd genom ett levtt liv. Från dagböcker skiljer de sig genom sin dubbelriktade form; en konkret avsändare och en konkret mottagare kommunicerar om händelser i nära förgången tid. Brevskrivandet är en *social praktik*.¹³

Breven till Eugen Rylander har otvivelaktigt formats också av honom själv. Skribenterna har påverkats av hans ordval men också av sin bild av honom och av vad som kan intressera honom, samt av sin önskan att göra ett visst intryck på honom. I en brevkorrespon-

dens skapar två personer tillsammans en berättelse som formar både de två individernas identiteter och den gemensamma relationen. Med Liljewalls uttryck är mottagaren av brev också *medskapare* i brevtexten.¹⁴

Viktigt att tänka på vid läsning av brev som källmaterial är också brevgrensens konventioner. Breven till Rylander inleds ofta med några närmast standardiserade fraser: ”Tack för ditt kärkomna brev”, ”vi har som bättre är hälsa och mår bra och hoppas att du har samma oskattbara gåfva”, ”rolit höra att du har hälsa och mår godt”. Att sådana fraser inlärdes tidigt förstår vi av lillebror Eric Rylanders brev, skrivet med stor och rund barnstil i april 1899: ”Älskade broder David. Jag får nu skriva till dig och tala om för dig att jag har helsan och mår bra [...]”.

Under 1800-talet hade privata brev en mer offentlig karaktär än idag. Brev lästes ofta även av andra än mottagaren, som ett tecken på uppskattning av adressaten, som ett sätt att förmedla nyheter eller därför att det dyrbara pappret återanvändes på olika sätt.¹⁵ Vid sekelskiftet 1900 kunde brev fortfarande vara ”öppna kommunikationskällor”, avsedda att läsas av alla inom den privata domänen.¹⁶

Att det enda av de bevarade breven som är författat av Eugen Rylander själv inledes med ”Älskade föräldrar och syskon!” visar hans medvetenhet

om brevets öppna karaktär inom den privata sfären. Brevens kollektiva aspekt framgår också av att inget av breven till Eugen är skrivet av hans mor. Detta kan förstås som att hufvudern skötte korrespondensen i Rölle. Att Anna Rylanders synpunkter ibland nämns tyder dock på att korrespondensen även lästes av eller för modern.

Den gode sonen

Vid tiden för Eugens Rylanders födelse år 1877 ägde hans familj en åttiondel av hemmanet Rölle i Dannike församling, i Kinds härad i Västergötlands Sjuhäradsbygd. Halva gården brukades av hans farfar Johannes Håkansson och andra halvan av hans far Frans Ludvig Rylander. På hemmanet i sin helhet bodde ett fyrtiotal personer.¹⁷

Frans Ludvig och hans hustru Anna Olivia, född Fohrman, fick tretton barn: Axel, som utvandrade till Amerika, Fritiof, som förutsattes ta över gården, Bertha, David Eugen, Hildur, Walborg, Ada, Adina, Edvin, Eric, Carl, Sven och Gustaf.¹⁸ När den sjuttonårige Eugen lämnade barndomshemmet i oktober år 1894 för att försörja sig som handelsbiträde i Borås var hans yngste bror ännu inte född.

Familjen försörjde sig huvudsakligen på jordbruk men ägnade sig även i varierande grad åt de kompletterande näringar som Sjuhäradsbygden har gjort sig känd för: förlagsverksamhet,

textiltillverkning, gårdfarihandel och lanthandel.¹⁹ Frans Rylander var periodvis knalle och väfnadsförläggare.²⁰ När det efter 1864 blev tillåtet att sätta upp lanthandel ska han ha varit en av de första i Dannike socken som gjorde detta.²¹ Kalla vintrar kunde han dessutom dryga ut inkomsterna med skjuts-tjänst. I september 1905 sammanfattade Frans Rylander familjens inkomstkällor som "gårdens skötsel den lilla affären och väfnaden".

De brev som riktas till Eugen av hans far Frans, storebror Frithiof och farmor Maria (som efter att hon blev änka 1892 flyttade till Grinneröd i Bohuslän) uttrycker ofta oro, längtan och iver att få svar. De kan vara både uppfordrande och skarpa i tonen när de frågar varför Eugen, eller "lille David", inte har hört av sig på så länge.

Deras ständiga, formelartade lovpri-sande av hälsa ger troligtvis uttryck för verkliga känslor; tre av Frans Rylanders syskon hade avlidit i unga år och brev var, innan de kunde kompletteras av telefonsamtal, de enda livstecken man kunde räkna med från släktingar på annan ort.

Familjens lanthandel tycks ofta ha genererat mer besvär än inkomster. Breven till Eugen antyder att efterfrågan på industritillverkade varor var stor på landsbygden, men att bristen på kontanter hämmade konsumtionen. När Frans Rylander inte kunde sälja

sina varor använde han dem i hushållet. Trots det bad han ofta Eugen om hjälp, inte minst med kläder. Behovet av textila varor var stort i den barnrika familjen på Rölle. Näsdukar, handskar, hängslen, klänningstyg, kragar, foder och sybehör efterfrågades ständigt av Frans Rylander.

Inte sällan har konsumtion av textil och mode förknippats med kvinnor och femininitet. I Frans och Eugen Rylanders korrespondens framträder emellertid en far och en son som sakkunnigt diskuterar konsumtion av kläder. Frans och även Fritiof Rylander ber Eugen främst om tyg, sybehör och dräktdetaljer.

Detta var en konsumtion som syntes när familjen lämnade hemmet. Kläder till Eugens mor Anna omtalas aldrig. Däremot tycks det ha varit viktigt att få tag på stadsmässig klädsel till barnen när de skulle uppträda offentligt i kyrkan i samband med konfirmationen. Eugen betroddes då med ansvaret att välja syskonens utrustning.

När Edvin skulle "läsa i kyrka" sommaren 1900 bad Frans att få tyget i tid, för skräddare Dalström var mycket upptagen. Två år senare var det Eriks tur och klädbristen var stor:

Erik går o läser i år ville du vara snäll och skicka en bit svart Tyg som räckte till räck å väst byxor har han Edvins som äro för små åt honom foder behöfver du ej sända något det har vi det

vore godt för mig att slippa köpa tyget du kan ju ta billigt Tyg, har du några gamla aflagda kläder så var snäll å bifoga dem men du måste vara snäll och sända detsamma inom 14 dagar så vi får det sytt frakten skall jag betala [...]

Också storebror Fritiof bad Eugen om klädhjälp; i april 1900 närmast generat:

ifall du ställer dig någon annan sommaröfverrock så kan du vara snäll och låta mig få bli ve den gamle om så är var då snäll och skicka den nu snart så är du snäll för i mitt fall så blir jag utan någon sådan Har du några gamla kläder som du inte använder så läg i dem och frakten kan vi betala [...]

Ytterrockar var på 1890-talet de första konfektionsplagg som tillverkades för herrar. De var billigare än skräddarsydda rockar och bars av drängar, statkarlar och torpare.²² Konfektionskläder för damer hade svårare att få genomslag på landsbygden.²³ Fabriksvävda bomullstyger, så kallat högfärdstyg, blev dock ett omtyckt sätt att förenkla hemtillverkningen av kvinnokläder.²⁴ Till julen 1901 skickade Eugen en färdigsydd kjol till någon av systrarna, men främst var det klänningstyger han ombesörjde.

Julens gåvoutdelning var ett tillfälle att få verkliga behov tillfredsställda och år 1900 gjorde Fritiof en artig men bestämd beställning:

om du ämnar att ge mig någon julklapp så skicka mig ett par byxor eller

tyg till ett par vinterbyxor som jag allra helst behöfver handskar som jag har nämt dät får vara med dem utan du har sådana som du inte sjelf använder [...]

De textila gåvor som Eugen mottog från Rölle var hemtillverkade. Till julen 1900 förfärdigade hans mor två skjortor och tre par ullstrumpor som skickades till sonen. Frans Rylander ville dock försäkra sig om att Eugen verkligen skulle använda gåvan: ”om du ej vill hafva ullstrumporna så sänd dem åter med flera om du har”.

Eugen hade genom sitt arbete också tillgång till importerade och industritillverkade matvaror, hygienartiklar och inredningsdetaljer – efterfrågade köpstavaror som salufördes i stadens diversehandel. I nästan varje brev från farmor Maria vädjade hon att han skulle skicka henne något. Inför julen 1902 bad hon om lavendeltvålar att ge bort i julklapp. Hon led av att vara så fattig att hon ingenting kunde ge. Stor blev hennes glädje när Eugen även skickade en sjal och en parfymflaska som hon kunde skänka till prästfrun som hon arbetade hos.

Lanthateln till trots var bristen på kontanta medel ett ständigt bekymmer för familjen på Rölle. I april 1899 bad Frans Rylander sin son att skicka ett frimärke i nästa brev, ”ty det är ondt om 10 öringar”. Året efter beklagade han att han inte kunde betala tillbaka en skuld på 20 kronor till sin mor

för ”det har varit så svårt för mig i sommar med mynt”. Återigen stod hoppet till Eugen.

Vintern 1902 hamnade Frans i penningknipa:

Det är nemligen så att jag har ett lån i Sparbanken som är förfallet för en månad sedan och vi har nu länge väntat på snö för att vi skulle få veden ur skogen och till staden men nu är den förhoppningen slut ty här är fullkomligt vårväder [...]

Frans ber sin son om ”30 kr till låns på 2 månader”, ”en liten tjänst” som han i följande brev tackar hjärtligt för.

För en nutida läsare kan Frans Rylander ibland förefalla utelämnad och hjälplös i förhållande till sonen, men troligtvis var både far och son införstådda med att vuxna barn självklart förväntades bidra till familjens försörjning.

Frans tummade heller aldrig på sin moraliska auktoritet. Ödmjukt men kraftfullt påminde han om spritens skadeverkningar och uppmanade Eugen att låta ”glaset stå”. Manlighet tycks för Frans Rylander ha varit kopplat till en stark karaktär som inte gav efter för spritens frestelser. I ett brev försökte han utmana Eugen genom att jämföra honom med den yngre brodern Edvin som var absolutist.

Breven visar att Frans Rylanders kristna tro växte sig allt starkare i takt

med stigande ålder och sviktande hälsa. Redan i hans krafts dagar tycks den dock ha stått på ett stadigt fundament grundlagt av Eugens farmor Maria. Av hennes brev framgår att hon på religiösa grunder såg ekonomisk framgång som något farligt och demoraliserande. När Eugen berättar om avancemang varnar hon för högmod, dåligt sällskap och för att ”dricka o suppa och fördärva både själ och kropp” samt uppmanar honom att tänka på sin hädanfärd.

Breven från Eugens syskon är mindre moraliserande och mer öppenhet. System Adina, som hade tvingats avsluta sin utbildning i bokföring på grund av faderns brist på pengar tog 1901, vid femton års ålder, tjänst som barnpiga hos ett herrskap i Göteborg. Hon bedyrade Eugen att arbetet var lätt och även nyttigt; hon slapp både skura och diska men lärde sig att duka ett vackert bord, ”derigenom kan man få lära sig lite bildning o lite finare sätt”.

När Adina behövde en ny plats stod hennes förhoppning till Eugens kontakter. I ett brev vädrade hon sin förtret över hans passivitet i frågan och sin ensamhet när hon tvingades arbeta som hemhjälp åt system Bertha, gift med garvaren och läderhandlaren Granlund i Herrljunga.

För familjemedlemmarna var kontakten med Eugen känslomässigt viktig; han hade deras förtroende och var deras ventil. Som utbildad bokhål-

lare i en ”stor afär” förväntade de sig hans hjälp i finansiella och praktiska ärenden. Eugen tycks närmast ha blivit placerad inom handelsbranschen för att utgöra familjens länk till staden och dess varor. Om detta kan han inte ha varit helt omedveten när han som 17-åring flyttade till Borås.

Eugen tycks med omsorg ha uppfyllt rollen som god son. I breven får han ofta varma tack för sina tjänster och för presenter som han skickat. Men trots att hans svar saknas framgår det tydligt att han inte delade faderns och farmoderns syn på hur en ung man borde leva. I sin syn på alkohol och strävan efter välstånd skilde sig Eugen från den äldre generationen.

Samtidigt som far och farmor ville ha fördelar av Eugens arbete sökte de bromsa hans ambitioner med sitt religiösa moraliserade. Eugen kan ha upplevt detta som krävande och betungande. Kanske var det därför han ibland dröjde länge med att skriva. Den privata sidan av sitt liv gav han inte familjen tillgång till. Denna framkommer i stället i breven från vännerna.

Dryckesbroder och kvinnokarl

Eugen odlade vänskaper med ett flertal jämnåriga män som i likhet med honom själv hade slagit sig på handel, och som var beredda att flytta över hela landet i jakt på en plats som gav ”goda villkor”. Vänskaperna hade slutits un-

der olika avsnitt av hans livsväg. Bland brevskrivarna finns barndomsvänner från Dannike och kamrater från tiden i Borås, där Eugen var biträde först hos hos handlanden Claes Handin och sedan i Victor Johanssons speceriaffär. Även när Eugen gjorde sin exercis på Fristad som värnpliktige No 155 67/1898 Rylander knöt han kontakter med andra unga män.

Året efter militärtjänstgöringen påbörjade Rylander en anställning hos handlanden Wilhelm Blomström i Eksjö. Här träffade Eugen sin blivande hustru Elin Göransson och umgicks med en trojka av unga herrar. När han 1900–1901 förestod Blomströms filial i Åseda höll kamraterna brevkontakt.

Språkbruket i de unga männens brev är grovt och muntert. Hälsningsfraser som förekommer är "Bäste Bror", "Hedersbroder" samt frejdiga "Fredens på dig gamle gosse", "Hej på dig gamle sprättfader" och "Bäste f.d. sväger".

Genom brevens språk reproduceras normer för en ung mans mentalitet: karriärmedveten – dock inte allt för arbetsam – heterosexuell, promiskuös och orubblig i sin vänskap till jämnåriga dryckesbröder. I ett brev riktat till "Ärade Punschdryckare och Prifespelare" lockar vännen Henoch Nilsson till en blöt kväll på "Jernis" hotell i Eksjö. Det utlovas svinfötter och skålar. Mängden interna skämt gör texten svårbegriplig för utomstående.

Jargongen i de unga herrarnas brev är självsäker, men den skämtsamma tonen röjer inte sällan osäkerhet och en efterfrågan på ärliga råd. De bondsöner som lämnade fädernegården för att söka sin utkomst i staden bör rimligtvis ha upplevt en stor klyfta mellan sig själva och föräldragenerationen. I likhet med lärlingar i gamla tiders skråsystem flyttade de in i sin arbetsgivares hushåll och deras position kan ha känts utsatt.

Pehr Westman från Västergården, troligtvis i Stålarp, berättade förtroligt om sin vardag för barndomsvännen Eugen. Under åren 1897 och 1904 var han mycket mån om att hålla brevkontakten. 1897 tog han plats i en butik i Karlskoga: "Min principal är ungar så att vi går och spisar hos ett herrskap här en Musikdirektör riktigt finfint må du tro."

Om företaget växte gällde det att hävda sig i hackordningen. Pehr spelade obekymrad inför Eugen:

Vi har för tre veckor sedan tillökad personalen med ytterligare ett biträde det är från Hallsberg, och har varit i affär cirka tolv år men du kan ge dig fan på att trots hans mångåriga vana jag dock icke släpper honom förbi mig [...]

Oro för militärtjänstgöring lindades också in i lättsamma ordalag. 1892 års värnpliktslag föreskrev tolv års bevaringsplikt med en övningstid på 90 dagar, "för de flesta trupper delad på två

år”.²⁵ Pehr Westman skrev:

Du frågar mig om jag har varit på be-
våringsmönstringen och om jag blef
kronovrak blef jag icke, utan jag får allt
ut till Sanna hed i sommar. Sanna hed
ligger ett par mil härifrån, jag tänker
nog att det blir roligt ty vi blir 3 styck-
en knoddar härifrån byn, vi kommer
att hyra oss ett rum tillsammans, så
jag hoppas nog att vi kommer att få det
ganska skojigt men det kommer nog
att kosta fyrkar, men det kan väl ingen
människa hjälpa ty att gå der och vara
snål det hör allt tusan till, och vill man
hafva kamrater och hafva muntert, så
får man nog icke se så mycket på slan-
ten, det vet du nog för resten, du som
har varit i samma fördärvelse. [...] Hör
du vill du vara snäll och tala om för
mig huru många skjortor kalsonger
strumpor m.m. som man behöfver
hafva med sig, samt förfärligt många
saker som du vet äro nödvändiga första
året, gör det så blir jag dig tacksam.

Historikern Eva Österberg visar i sin
forskning om vänskap att västerländska
filosofer från antiken till tidigmodern
tid har betraktat vänskap mellan jäm-
lika män som den ideala, mest högt-
stående vänskapen. Det fanns emeller-
tid stänk av oro för att vänskapen skul-
le bli för intim och ta sig otillättna for-
mer. Denna ängslan förstärktes under
sent 1800-tal då man hade börjat sätta
namn på olika typer av sexualitet.²⁶

I breven till Eugen Rylander är vänner-
na noga med att betona att vänskapen
är broderlig. Det var visserligen möj-
ligt att införa en vän blotta sin oerfare-
het och ställa frågor om strumpor och
kalsonger, men denna intimitet måste
strax kompenseras genom betoningen
av ett broderligt förhållande.

Den symboliska nära släktskap som
framhävs när vännerna kallar varandra
broder och sväger omöjliggör alla miss-
tankar om sexuella avsikter, på samma
sätt som en kraftig dunk i ryggen vi-
sar fysiskt närhet, men ändå är väsens-
skild från en smekning. Breven tycks
med sitt frejdiga, slangfyllda språk rika
på verbalt ryggdunkande. Dessutom är
vännerna flitiga med att framhäva sin
egen heterosexualitet samtidigt som de
bekräftar Eugens. Pehr Westman rap-
porterade stolt från Sanna hed:

igår qväll när jag gick hem träffade
jag på ett ”luder” och tog henne ett
tag i ”taljan”, och sedan gick jag in i
baracken och kröp till kojs, långt ifrån
nykter [...]

När Eugen Rylander gjorde sin exer-
cis hade han också möjlighet att träf-
fa flickor. Relationen med skräddardot-
tern Frida var av det slag som väckte
förhoppningar, åtminstone från hennes
sida. Fem brev finns i samlingen, i vilka
Frida uttrycker sin längtan och bekla-
gar att Eugen inte vill hälsa på henne.
Trots innehållsmässig naivitet och

språklig osäkerhet vittnar breven om att Frida hade tillräckligt självförtroende för att skriftligt uttrycka sin kärlek och även sin besvikelse över Eugens svikande engagemang. Vilka löften Eugen hade gett henne och varför han gav henne korgen kan vi inte veta. Han kan ha utnyttjat henne i sexuella syften och för att samla erfarenheter att skryta med inför vännerna. Han kan också ha hyst uppriktiga känslor för henne, men tvivlat på att hennes sociala ställning gjorde henne god nog för en man med hans ambitioner.

De unga männen eldade på varandra när det gällde kontakter med flickor. Vitt och brett berättade de om bravader, rövringar och drömmar. Botvid Andersson skriver 1899 att:

det skulle allt smakat fogel att fått tag i en riktig bondflicka en gång till medan man lever ty det är i alla fall något helt annat än en Boråsflicka ty di äro nästan utslitna alle samman så att det blir ej någon ljuf känsla med det.

Emil Sager rapporterade från Göteborg att där:

finns godt om nöjen så det behöfver man ej sända efter. Här finns äfven luder i långa banor det är en gata som heter Ekelundsgatan där bor endast sådana.

Pehr Westman berättade 1898 om sina äventyr i Karlskoga kyrkby:

Jag kan tala om för dig att jag har köpt mig velociped nu så att nu är jag ute och åker bicycle om qvällarne, här i byn finnes alldeles kolossalt många som åker bicycle äfven finnes här ganska många damer som åker, deribland rigtiga små sötnosar, då kan du tro att man mår när man en afton tillsammans med en sådan liten raring på bicycle får göra en promenad, samt i en beskuggad lund får njuta af naturen i fina drag, och om man ställer sig rigtigt väl med sin lilla dam, är det nog inte omöjligt att emellanåt få sig en liten puss från förtjusande små rosenröda leende läppar, någonting mera får man nog inte af sådana små raringar men det finns nog sådana här också det kostar money begriper du gamle galosch.

I viss utsträckning ägnade sig vännerna åt skämt i syfte att befästa och röja undan alla tvivel om sin sexuella läggning. Pehr Westman gillade uppenbarligen att skoja, men sedan Eugen hade inlett en fast relation med Elin Göransson bad han ett par gånger om ursäkt för denna vana, som om han antog att Eugen som stadgad fästman hade upphört att roas av sexuella skämt.

Alla berättelser var dock inte skrytsamt prat. De unga männen tycks regelbundet ha besökt prostituerade. Detta nöje fick Eugen tillsammans med vännerna Vilmar Sundström och Gothmild Heimer betala dyrt för. I ett

brev från Karlstad våren 1900 frågade Vilmar:

Hur mår du förresten, är du kry från den där smörjan än? [...] Nu känner jag mig bättre men du kan tro när jag lemnade Jönköping kunde jag knappast gå rak för smärtors skull. Sattyget slog ut sent om sider [...] Men tala ej om det för min fästmö.

Gothmild berättade i juli samma år:

Det där du vet, jag har som i hufvudsak är afsedt för damer, blifver för hvar dag allt känsligare och slår som jag hoppas snart uti full blom. Lofvad vare Allah!

Breven antyder att det var under ett gemensamt besök hos "Strandgatan-Jenny" i Jönköping som de tre unga männen ådrog sig syfilis. Hon tycks ha blivit ett stående skämt mellan vännerna. "Hör du din syndare, har du varit i Jönköping?", frågade Gothmild i juli 1901:

Du ville väl inte vara så full i fanders att bikta dig. Jag har nämligen däri från fått underrättelsen att du lefvde värre än sjelfa Dickson. Du tågade väl inte händelsevis fram på några strandgator?

Veneriska smittor, främst syfilis, hade sedan 1800-talets början setts som ett samhälleligt hot som krävde organiserad bekämpning.²⁷ Reglementering av prostitutionen enligt franskt

mönster gällde i Jönköping under åren 1865–1904²⁸ varför "Strandgatan-Jenny" bör ha omfattats av den. Ändå blev tre av hennes kunder syfilissmittade under en olycksalig natt.

En sparad anteckning som troligtvis författats av Eugens läkare sammanfattar sjukdomsförloppet: den 13 januari 1900 uppstod en "knöl eller papel på allonhufvudet", och patienten gavs ett par veckor senare sin diagnos samt ordinerades en kvicksilverkur av behandlande läkare doktor Reuterskiöld i Eksjö. Papeln läktes "på 3 à 4 veckor" men följdes av andra "i halsen o i stolgången". Dessa botades "med lätthet" medelst en andra kvicksilverkur och den 11 maj följde en jodkaliumkur som gav lindriga utslag i ansiktet som enda biverkning.

Eugen Rylanders sparade apoteksrecept visar att det trots läkarens tilltro till sina metoder inte var lätt att bli av med syfilis. Två kvicksilverkurer räckte inte; under de kommande fyra åren ordinerades Eugen vid ett flertal tillfällen mercuriol.

Kvicksilveramalgamet mercuriol blandades enligt den svenske professorn Edvard Welanders metod med krita till ett pulver, som fem gram åt gången lades i en avlång tygpåse som fästes på patientens rygg eller bröst. Värmen från huden fick amalgamet att upplösas och kvicksilvret att förångas. Kvicksilvret intogs på så sätt i små doser genom inand-

Kvicksilveramalgamet mercuriol användes kring sekelskiftet 1900 för att behandla syfilis.

ning.²⁹ Enligt en handskreven sjukdomshistorik bar Eugen sina påsar på bröstet.

Welanders milda behandlingsmetod vittnar om en medvetenhet om kvicksilvrets farliga biverkningar. Att Eugens merkuriolbehandling kompletterades med jodkaliumkurer, en metod som spridits från England på 1830-talet och var i bruk fram till seklets slut,³⁰ visar också att läkarna var försiktiga med kvicksilver. Ändå var kvicksilver det medel som ansågs effektivast i bekämpningen av de ”hypotetiska mikroorganismen” som antogs orsaka syfilis.³¹

Bakterien *Treponema pallidum* upptäcktes först 1905, några år efter Eugens insjuknande.

Sommaren 1900 var Eugen ännu inte frisk. Av sjukdomshistoriken att döma ordinerades en kurvistelse i Lysekil med ”ingnidning hvarje dag ca en månad”. Han hyrde in sig hos fröken Lycke på Kungsgatan och betalade avgifter för varma karbad i docenten och badintendenten Anders Wides ”Hafsbadanstalt”.

Gentemot familjen i Rölle var Eugen förtegen om sin vistelse. Han nämnde att han skulle till en badort, men var-

ken när, var eller varför. ”Eftersom du aldrig brytt dig om att skriva hem på hela sommaren så vill jag nu höra om du lever eller ej”, klagar bror Fritiof i ett brev adresserat till Eksjö i juli 1900.

Den djupt kristne Frans Rylander skulle troligtvis ha fördömt sin sons sedeslöshet om han hade känt till den. Eugen var dock snabb att söka läkarevård, vilket tyder på att en smittad ung man kunde räkna med förståelse från det mer sekulära manssamhället. Många läkare ansåg det naturligt för unga män att ha en stark och okontrollerbar sexualdrift, och ansåg att avhållsamhet vore skadlig för deras hälsa.³² Eugen fick behandling redan för sjukdomens primärstadium.

Mellan vännerna rådde viss öppenhet kring den gemensamma sjukdomen, men sorgerna kläddes som brukligt i bekymmerslösa ord. Gothmild argumenterar för att Eugen ska komma till Varberg dit han själv sökt sig:

dessutom är salthalten ganska stor här så nog kommer kroppastollen att hålla sig frisk om du liksom jag lade dig i saltlaken en gång om dagen. Jag badar i öppna havet hvilket jag tycker är friskare än i badhuset. Från en klippa som skjuter ut ett stycke i vattnet tar man ett hopp och så på hufvudet i plurret. Efter en liten simtur placerar man sig så i Adams hvardagsdräkt på klipporna för att salttorka och det må bacillerna fördubbladt illa af må du tro.

Sjukdomen tycks inte ha hindrat Eugen från att fortsätta ha tillfälliga sexuella kontakter. Sannolikt betraktade han sig som oskyldig drabbad snarare än som en aktiv smittspridare. Genom reglementeringslagen signalerade samhället att det var den prostituerade kvinnan som spred smitta, inte den manliga kunden.³³ I november 1901 avgav Erik Löfskog rapport om vännens ”flammar” i Åseda:

Och frukterna af din vistelse här börjar komma i dagen att 4 oäkta barn undfingo dopet i söndags Nathalie är i Linköping och läser på cigarrfröken examen i öfrigt allt som vanligt och fröken Gedda är ogift om du tänker på henne ännu.

Här är det svårt att skilja skämt från allvar. Kanske ville Erik smickra Eugen genom att berömma hans fertilitet? Kanske hade Eugen verkligen avlat flera oäkta barn? Cigarraffären förknippades traditionellt med prostitution och det påstods att de flickor som arbetade där var benägna att ta emot kunder i rummet bakom butiken.³⁴ Någon högre examen var knappast nödvändigt för att sälja cigarrer, så kanske unnade sig Erik ett skämt på Nathalies bekostnad.

Vi förstår genom breven att vännerna såg Eugen som en levnadsglad charmör, men möjligtvis kände han sig ändå något stukad av sjukdomen. Vilmar

försöker bygga upp hans självkänsla:

Men hör du Eugen har du tappat din gamla tjuvningsförmåga då flickorna ej nu som förr uppvakta dig? Förr i tiden kunde man ju knappast få rum i butiken för stiliga qvins, som ständigt upptogo dig, och hur var det ej på qvällarne [...]

I juli 1903 genomgick Eugen en sista merkuriolkur och på det ordinerades han silvernitratt som antiseptiskt medel. Tio år senare tycks han ha haft problem med sår på huden, kanske till följd av kvicksilverbehandlingen. Han ordinerades xeroform, ett sårpulver som lindrade utslag, klåda och hudlöshet.³⁵ År 1918 ordinerades han kokain. Då var den glada ungarlilstiden för länge

sedan till ända.

Korrespondensen med vännerna upphörde strax efter sekelskiftet. Vänninen Hjalmar Nilsson gratulerade till Eugens stundande bröllop 1905, sedan blir det tyst. Kanske fortsatte kamraterna att hålla kontakten per telefon och genom möten, men brevskrivandets tid tycks ha varit förbi.

Breven till Eugen Rylander från vännerna stöder den uppfattning om manlighet som en homosocial företeelse som föreslås av Michael Kimmel.³⁶ Kimmels begrepp innebär att mannens bild av sig själv i högre utsträckning styrs av relationen till andra män än av relationen till kvinnor; maskulinitetens drivkraft är rädslan att bli dominerad av andra män. I ett sam-

Wilhelm Blomströms butik i Eksjö vid sekelskiftet 1900. Eksjö museum.

hälle där kvinnor är underordnade kan dessa inte brukas som en måttstock för männen att mäta sig emot. Däremot kan kvinnor tjäna "as a kind of currency that men use to improve their ranking with other men".³⁷

Eugens vänner gav ofta uttryck för tävlan. De försökte överglänsa varandra när det gällde hurtfriska formuleringar, framsteg i karriären och framgångar hos kvinnor. Eugen tycks ha stått sig väl i konkurrensen och åtnjutit en hög grad av popularitet. Vännerna i Eksjö skälade "för vår gamle vän knallen Eugen" och läste högt ur hans brev som var "förbaskat skämtsamt".

Men vännerna kunde vid enstaka tillfällen också visa svaghet och yppa sin oro. Pehr Westman i Karlskoga kyrkby frågade ängsligt hur stor lön Eugen hade – "Du har väl ganska mycket mera än jag?". Om Eugen svarede är ovisst.

Den pålitlige fästmannen

Eugen påbörjade sin anställning hos handlanden Wilhelm Blomström i Eksjö i mars 1899. Butiken var mycket centralt belägen i Eksjö, i hörnet av det stora torget vid Norra Storgatans början. Bevarade fotografier visar en rymlig butikslokal med en lång, hästskoformad disk. På väggarna bakom disken syns varorna prydligt uppstaplade.

Enligt firmans förtryckta brevpapper hade Wilh. Blomströms manufak-

turklädes- och kappaffär "lager af alla slags manufakturvaror, klädningstyger, damkappor, kostymtyger, färdigsydd herrkläder och herrekiperingsartiklar, herrskrädderi, symaskiner". Detta sortiment syns tillsammans med mattor och resväskor på höger sida om diskens glänsande kassaapparat. På vänster sida hade Blomström sin speceriavdelning där även tekannor, kvastar och penslar salufördes.

Ganska omedelbart bör Eugen ha inlett en romans med butiksbiträdet Elin Göransson. Om hon själv räknat åren rätt hade hon börjat arbeta i butiken vid 17 års ålder. Året därpå träffade hon Eugen som då var 23. Hennes första brev är daterat januari 1900 då Eugen hade fått uppdraget att förestå Blomströms filial i Åseda. Hon kallar honom "älskling" och "min älskade Eugen".

Elin var född år 1882 i Eksjö stadsförsamling som enda dotter till smörhandlanden Göran Peter Johansson och hans hustru Kristina Eleonora Gustafsson. Den lilla familjen flyttade under Elins uppväxt mellan olika hyresbostäder i Eksjös centrala kvarter. År 1896 utvandrade fadern till Nordamerika,³⁸ kanske i syfte att därifrån försörja familjen och med målet att sända efter fru och dotter när han kommit på fötter ekonomiskt. Detta inträffade aldrig.

Elins brev är långa, många och välformulerade. Jämfört med skraddar-

dottern Frida i Fristad uttrycker hon sig varierat och med större språklig säkerhet. Kanske hade hon någon slags utbildning utöver folkskolan, för avseende stavning, meningsbyggnad och interpunktion överträffar hon också flera manliga brevskrivare. Elin var inte vad Pehr Westman kallade en "tillfällighetsfästmö"; hon var en flicka som en man med ambitioner kunde tänkas gifta sig med.

Wilhelm Blomström tillät Eugen att avbryta tjänsten i Åseda för att tillbringa sommaren 1900 på kurbadet i Lysekil. Elin visste var han befann sig. Hon skrev flitigt och eftersände också hans post från andra. "Kom ihåg Eugen att du måste vara riktigt frisk när du kommer tillbaka", skriver hon. "Hur mår du nu? Känner du dig bättre nu då du får hvila dig?"

Vi kan inte utläsa om Elin någonsin fick veta vilken sjukdom Eugen led av, men vi kan förmoda att hon inte visste. Ivar Lo-Johanssons socialrealistiska roman *Kungsgatan* (1935)³⁹ skildrar den skam och de tabun som sexuellt överförda sjukdomar fortfarande på 1920-talet var behäftade med. De fruar och fästmör som i romanen avlägger besök på könssjukhuset invaggas i tron att deras män är drabbade av hudsjukdom, eksem, blåskatarr eller njursjukdom.⁴⁰ De veneriska sjukdomarna nämns inte vid namn.

Eugen kan mycket väl ha blivit nå-

got undvikande gentemot fästmön för att slippa närgångna frågor om sitt tillstånd. Det tycks som om han i sina brev ville framställa sin vistelse som nöjsam och behaglig. Kanske försökte han använda samma skojfriska, lättsamma jargong som i umgänget med de manliga vännerna. Detta passade i så fall inte Elin för hon svarar ganska vasst:

det är ju bara en vecka sedan du skref sist (till mig förstås) för dig har tiden naturligtvis inte varit lång, så upptagen af nöjen som jag i ditt bref ser att du varit. Men för mig, ja, hvad jag skulle tänka, det har du naturligtvis ej haft tid att reflektera öfver. Jag har hvarken haft fullt upp af nöjen eller svärmat i Augusti mänsken, så jag har haft god tid att undra varför du ej skrifvit?

Fästmön krävde en annan ton av Eugen. Hon begärde allvar och en känslsamhet som motsvarade hennes egna betygelser om ömhet, närhet och längtan. Eugen tycks ha rättat sig efter kraven och fallit in i den förväntade rollen. Han försöker trösta Elin och hon svarar tacksamt:

Du säger att jag ej skall gå och sörja. Åh nej, det gör jag ju heller inte, jag tänker som du: Denna tiden går väl snart.

Från det att Eugen Rylander och Elin Göransson möttes till dess att de gifte sig förflöt sex år. I breven från för-

lovningstiden ger Elin uttryck för det romantiska kärleksideal som under 1800-talet hade odlats inom städernas välmående borgerlighet. Eugen tycks ha svarat efter bästa förmåga; trots goda möjligheter att uppleva förälskelse och sex på annat håll var han mån om att behålla Elin.

Jämte kärlekens känslomässiga aspekter hade de båda ytterligare en agenda: Elin önskade en make som kunde ge henne ett eget hem, trygghet och oberoende. Hennes svärmeri avtecknar sig därför mot en klangboten av prestationskrav. Eugen å sin sida önskade en hustru som kunde förestå hans hushåll och ge honom status som respektabel handelsman. Genom sin yrkeskompetens och sitt bildade sätt att uttrycka sig hade Elin vad som krävdes. Hans roll som fästman kom därför att bli tätt sammanlänkad med hans framsteg inom arbetet.

Efter kurvistelsen var Eugen tillbaka i Åseda och korrespondensen med Elin fortsatte. Vi förstår av breven från både henne och vännerna att han inte var glad åt uppdraget i Blomströms filial. Även här kan vi ana att han inför vännerna lade sin klagan på den skämtsamma bogen medan han anförtrorde Elin sin ensamhet och sitt missmod. Hon frågar om bönderna prutar mycket, och kanske var det där, i de kulturella skillnaderna mellan stad och landsbygd, som roten till Eugens van-

trivsel låg. I staden hade Eugen blivit van att expediera kunder snabbt och effektivt; bönderna förväntade sig att kunna pruta och handla på kredit.⁴¹ Eugen som var redovisningsskyldig inför Blomström kan ha upplevt sådana kundkontakter som extra besvärande.

På hösten 1900 vädjade han till sin arbetsgivare att få slippa Åseda. Svarebrevet ger uttryck för förståelse, men att hitta en duglig ersättare var inte så lätt. Att få basa för filialen i Åseda kunde uppfattas som ett straff, men visade också att Eugen hade chefens förtroende. Det var dock inte alltid detta demonstrerades på det sätt Eugen önskade.

Graden av en chefs uppskattning kom till tydligt uttryck genom storleken på den årliga julgåvan. År 1900 fick både Elin och Eugen sin arbetsglädje stukad av Blomströms snålhet. Elin hade aldrig förr hört Eugen ”så gränslöst bitter”, intresset för affären hade dött hos honom. Elin påminde, trots sin egen besvikelse, om deras gemensamma drömmar och uppmanade till tålmod. Att ge utlopp för sin ilska ”för aldrig något godt med sig”.

Breven låter oss ana ett ömsesidigt känslomässigt beroende som får relationen mellan dem båda att verka jämställd. Eugens förhållande till fästmön framstår som intensivt och nära, och gentemot henne verkar han ibland ha släppt sina manér och kan framstå som

svag och känslös. Orsaken kan dock ha varit att Elin spelade en underordnad roll som Eugen inte behövde tävla med eller ta spjärn emot.

Som kvinna respektive man var Elin och Eugen inte jämställda. När de tillsammans skulle forma sin gemensamma framtid bidrog de med olika ansträngningar. Inga räkenskaper finns bevarade från Wilhelm Blomströms affär, men vi kan tryggt förmoda att ett kvinnligt bodbiträde hade betydligt lägre lön än ett manligt. Elin tycks inte ha kunnat göra några besparingar; hon talar om sin fattigdom men aldrig om egna möjligheter till avancemang. Hennes insats var passiv: hon genomled tider av separation och väntade på att Eugen skulle bli förmögen nog för äktenskap. Allt hopp om förändring stod till honom.

Eugen verkade aktivt. I januari 1901 meddelade äntligen Wilhelm Blomström att en efterträdare i Åseda var att vänta:

Förlossningen nalkas. Den långsamme men antagligen rätt dugtige Löfskog [...] kommer väl omkring den zode dennes. Ni får väl inventera lagret då.

Eugen kunde återvända till Eksjö och återförenas med Elin. Deras brevskrivande tog paus för en tid. Eugen njöt fortsatt Blomströms förtroende och avancerade till föreståndare för affärens manufaktur- och klädavdelning.

Hur parets relation såg ut under denna tid kan vi inte veta. Umgicks Eugen fortfarande med "Ella Högberg, Ester S, Karin W och Marie Louise" och betedde sig "som en tupp i denna kvinnskar", som Vilmar hade uttryckt det ett år tidigare? Eller levde han ett slags dubbelliv, där han skickligt och obemärkt rörde sig mellan rollen som kvinnotjusare och rollen som fästman?

Kände Elin till sin fästmans affärer och accepterade föreställningen att en man hade andra behov än en kvinna? Hennes brev uttrycker aldrig misstro eller svartsjuka. Kanske valde Eugen att efter Åsedavistelsen stadga sig och med allvar gå in för sitt arbete och sin fasta relation.

År 1903 var Eugen redo att ta större steg. På våren sökte han arbete i Stockholm. Kladden till sitt annonssvar sparade han. I juli genomgick han sin sista merkuriolkur och blev sannolikt förklarad frisk eller åtminstone smittfri. När Stockholm inte gav napp beslöt han att satsa på Småland och en egen lanthandel i orten Anneberg, som vuxit upp kring en tändsticksfabrik utanför Eksjö. Från faderns Frans hördes varningar:

der har jag många gånger varit och bedrifvit handel i forna tider, men du får allt se dig för i fråga om krediter till Fabriksarbetarna ty de är i allmänhet dåligt folk.

Kanske avgjordes Eugens val av att en framtida järnväg till Anneberg hade börjat diskuteras. Snabbare transport av tändstickor skulle också innebära enklare och billigare leveranser av varor till en butik.⁴² År 1909 blev järnvägssträckan mellan Anneberg och Ormaryd, mitt på sträckan mellan Nässjö och Eksjö, slutligen verklighet.⁴³

Frans Rylander uppmanade sonen att ur affären bannlysa ”alt vad spirituosa heter”. Han gav också rådet att ”ta det lugnt” med fästmän, för det är ”icke godt att gifta sig och sätta bo med fyra tomma händer”.

Helt ensam kunde Eugen dock inte driva affären. Han bad därför sin far att skicka den yngre brodern Eric till hjälp. Att denna begäran skulle innebära en stor uppoffring för fadern var han medveten om. Eric började just bli ”arbetsduglig” och han behövdes i jordbruket i Rölle. Kanske var det därför Eugen för ovanlighetens skull sparade en avskrift av eller ett utkast till sitt eget brev?

Eugen argumenterade försiktigt men med både auktoritet och skojfriskhet. Fadern hade erbjudit honom systern Dina, men en hushållerska ville Eugen inte ha. Eget hushåll ”törs jag ej ännu sätta upp [...] förrän jag får se huru affärerna bär sig”. Eugen skickade tidtabellen för broderns resa ”så han inte stiger på fel tåg och åker ända till Japan o Ryssland ty der osar det katt”. Till slut gav fadern med sig.

Eftersom övriga brev från Eugen saknas får vi inga upplysningar om butikens utbud eller om hur framgångsrik den var. För arbetare kunde den privata lanthandeln lätt förvandlas till en skuldfälla, och i Anneberg hade en grupp tändsticksarbetare därför redan före sekelskiftet gått samman i en hushållsförening, som gemensamt köpte in och distribuerade varor.⁴⁴

Hur Eugen hanterade konkurrensen med denna begynnande kooperation är ovisst. Möjligtvis var han till en början ekonomiskt pressad eftersom han lät sitt dåliga humör gå ut över fästmän. Vid det här laget telefonerade de med varandra, men Elin uttryckte hellre sina känslor i brev:

Vet du jag måste skriva till dig och tala om hur gränslöst ledsen jag blef i kväll då vi talades vid! Du var ju så ond på mig, det är som om jag rådde för när något går på tok.

Men butiken i Anneberg förde också med sig förnyat hopp: Elin skriver: ”den som ändå finge vara hos dig nu o alltid förstås. Men en gång....” Hon var vid denna tid hjärtligt trött på Blomström, särskilt som han börjat anklaga henne för att hon ”skulle försökt deb. varor billigare för att de voro till dig”. I december 1904 skrek och förolämpade Blomström henne inför övriga kollegor, och Elin var förtvivlad:

Eugen Rylanders speceributik i Eksjö. Køn går till den intelligande fotogenhandeln. Eksjö museum.

O Gud, om jag inte vore så fattig så ginge jag inte dit en dag mera, men han såväl som jag vet att jag är tvungen [...] Detta är tacken för fem års arbete [...] Nämn det ej i telefon ty jag börjar säklart att gråta då [...]

Året därpå insjuknade Elin i röda hund. Hon tröstade sig med att

tänka på o längta efter det hem som i en snar framtid skall blifva ditt o mitt!
Gud gifve att vi blifva så lyckliga som jag drömt mig det!

När Eugens ekonomi stabiliserades kunde planerna på det egna hemmet konkretiseras; paret började nu diskutera vad som skulle inhandlas. I ett brev skrivet kort före bröllopet i juni 1905 uttrycker Elin ivrigt sitt engagemang i det framtida hemmets inredning.

Genom sin mångåriga erfarenhet av manufakturhandel hade hon fått kunskaper om hur Eksjöns bättre familjer inredde sina hem. Hennes faktiska handlingsutrymme som konsument var dock begränsat. I breven uttrycker hon önskemål och åsikter i smakfrågor, men den som fattade besluten och gjorde inköpen var Eugen.

Har du skrivit efter några käppar till draperierna ännu? Du talade om att taga med ringar det vore mycket bra om vi finge sådana till salen, ty vi måste nog köpa nya draperier dit för de vi ha räcker ej till två. Jag har tänkt att vi kunde använda våra i förmaket, det blir visserligen bara för dörren åt salen, men det gör ju ingenting. Har du hunnit göra många rullgardiner i

ordning än? Om du har grön väf så tag det, tycker den är trefligare än blå!

Elin skriver engagerat om porslinet, mockaskedarna och tesamovaren, men det är den blivande maken som förväntas se till att alla härligheter kommer till deras hem. Paret tycks dock ha varit överens om att inreda sitt hem med de industritillverkade konsumtionsvaror som de både hanterade yrkesmässigt – och som förmodligen hade varit sällsynta i bådass föräldrahem.

Den familj som växte fram i hemmet i Anneberg var mindre än det lanthus-håll Eugen hade vuxit upp i. Tre barn föddes i rask takt: Kerstin, Britta och Håkan. Sladdbarnet Elis föddes 1917.⁴⁵ Elins mor bodde hos familjen och hjälpte till med barnen. Efter tio år hade Eugen och Elin arbetat ihop ett kapital som tillät dem att flytta till Eksjö. Eugen övertog Tengwalls speceributik med tillhörande lägenhet på N:a Storgatan 17.

Äntligen hade Eugen nått sitt mål, att som handelsman inta en plats inom Eksjös medelklass. Av de få skrivna dokument som stammar från honom själv får vi intrycket att Eugen helst ville ägna sig åt textil- och manufakturhandel. Slutligen visade sig dock strävan efter självständighet vara starkare, och när han etablerade sig i Eksjö var det som specerihandlare. Butiken i Eksjö saluförde ”alla slag av specerier samt övriga till branschen hörande artiklar”.⁴⁶

År 1924 lät Eugen Rylander bygga om fastigheten och modernisera butikslokalerna. År 1932 omnämns han som godeman i Sveriges köpmannaförbund och medlem av Eksjö köpmannaförening.⁴⁷ Tio år senare senare hade han avancerat till ordförande i Eksjö köpmannaförenings specerisektion.⁴⁸ Sonen Håkan övertog driften av butiken år 1940.

Identitet och roller

Av de åtta bröderna Rylander från Rölle gård i Dannike valde åtminstone sex att slå sig på handel. De kämpade för att etablera självständiga liv med större inkomster, högre levnadsstandard och bättre tillgång till konsumtionsvaror än vad de vuxit upp med.

Hemmasonen Fritiof Rylander försökte att vid sidan av jordbruket driva sin fars butik. År 1905 flyttade han affärsverksamheten till Hillared, där han tio år senare, efter faderns död, övertog en större lanthandel och etablerade sig som köpman. År 1936 överlät han verksamheten till sin systerson Adolf Granlund.⁴⁹

Emil Rylander drev från år 1923 Centralaffären i Borås⁵⁰ medan Edwin Rylander flyttade till Svenljunga och etablerade sig som specerihandlare där.⁵¹ Eric Rylander övertog efter åren som bror Eugens medhjälpare i Anneberg en större speceri-, charkuteri- och diversehandel i Långhem och kom att

sysselsätta två anställda.⁵² Carl Rylander drev på 1940-talet en speceri- och diversehandel i Gullestorp.⁵³

Familjen på Rölle tycks för sin försörjning sedan generationer ha behövt komplettera jordbruket med andra näringar. Mönstret att de yngre sysslade med någon typ av handel – som förändrades över tid från gårdfarihandel till lanthandel – medan de äldre ansvarade för jordbruket, tycks ha befäst handeln som en del av samtliga familjemedlemmars identitet.

Målet att äga och driva sin egen rörelse och slippa vara anställd förefaller ha varit ett ideal som förmedlades av Eugens far. I Frans Rylanders brev skönjs bilden av en självgående bonde som trots sitt slitsamma fysiska arbete hellre stolt identifierade sig med stadens borgerlighet än med det nya industrisamhällets arbetare. Eugens syster Bertha tog ett steg mot borgerligt liv i och med sitt gifte med Granlund i Herrljunga. Systemen Adina var nöjd att som barnflicka i Göteborg få lära sig ”bildning” och förfinad livsstil. Strävan efter att föra en urban, borgerlig livsstil tycks på ett djupgående sätt ha format både Eugen och syskonen.

De krav som Frans och farmor Maria ställde på Eugen var dock motstridiga. Å ena sidan förväntade de sig att han skulle hjälpa dem med kontanter och varor, å andra sidan varnades han för högmod och för stora ambitioner i sitt

arbete. Den roll som Eugen upprätthöll gentemot familjen innebar troligtvis att han ofta fick vandra på en knivsegg. Somligt kunde han berätta, om annat tvingades han tåga. Han måste ha varit väl medveten om att faderns lantliga religiositet inte var en framkomlig väg till en position som affärsman i staden. För att skaffa sig kontakter och jobba sig uppåt var han tvungen att delta i det sociala spel som pågick unga, karriärslystna män emellan.

Den roll som Eugen spelade gentemot sina manliga vänner grundade sig på en kollektiv identitet som troligtvis främjades av militärtjänstgöringen. Plikten att lämna föräldrahemmet för att träda i försvarets tjänst innebar frihet men också osäkerhet i praktiska frågor. De unga männen tydde sig till varandra och svetsades samman. Samtidigt tränades de att hävda sin styrka som män. I den jargong som utvecklades ynglingarna emellan betonades heterosexualitet, en maktposition gentemot sexuellt tillgängliga kvinnor samt alkoholkonsumtion som ett medel att uttrycka personlig frihet och trots mot rådande samhällsnormer.

I Eugens krets av manliga vänner odlades den sekulära kapitalismen. De unga männen sporrade varandra, både i fråga om kvinnoaffärer och yrkeskarriärer. Av breven framgår att samtliga hade siktet inställt på framgång i form av egna företag. Drickandet omnämns

i skämtsamma ordalag, utan att problematiseras. Av jargongen kan vi gissa att de inte såg sina blöta kvällar på järnvägshotellet som en svaghet, utan som en styrka – så länge de förmådde att på måndagmorgonen återuppta arbetet för att förbättra sina ekonomiska positioner.

För de unga männen tycks konceptet framgångsrik, ekonomiskt oberoende medelklassman ha inkluderat en fru. De gjorde tydlig skillnad på den sorts flickor de roade sig med och den sorts flickor de kunde gifta sig med. En respektabel köpman förväntades förutom den egna affärsrörelsen ha ett eget hushåll. Eugen ville ha en hustru som bekräftade hans heterosexualitet och hans förmåga att efter ungdomsårens alla villospår upprätthålla en långvarig relation. På detta hade han övat under sin sex år långa förbindelse med Elin Göranson.

Eugens individuella identitet tycks ha formats av kravet att ständigt röra sig mellan olika roller för att inte stöta sig med de personer som var viktiga för hans yrke och privatliv. Familjen, vännerna och fästmän kände honom på olika sätt. För fadern på landsbyg-

den var Eugen den gode sonen som förväntades sörja för föräldrar och syskon genom att förse dem med industritillverkade konsumtionsvaror och hjälpa till med kontanter. För de jämnåriga manliga vännerna var Eugen dryckesbrodern och kvinnotjusaren i vars muntra sällskap man gärna rasade ut. För fästmön Elin var Eugen den pålitlige fästmannen som genom idogt arbete skulle förverkliga parets gemensamma framtid.

Som ung man i en uppåtstigande medelklass tillhörde Eugen en privilegierad samhällsgrupp. Hans handlingsutrymme var betydligt större än systrarnas och fästmöns. Ändå var inte Eugen fri att bete sig som han ville. Blivande hustrun Elin tycks ha haft ett stort inflytande över den person Eugen kom att utvecklas till.

Vi kan räkna med att Eugen även som mogen, etablerad handelsman i Anneberg och Eksjö fortsatte att spela roller. Han uppträdde säkerligen på olika sätt inför sina barn, sina kunder och kollegerna i köpmannaförbundet. Men de roller han spelade var nog aldrig mer så motstridiga och svårförenliga som under ungdomsåren 1897–1905.

Denna artikel har genomgått vetenskaplig granskning av externa läsare enligt modellen double-blind peer review.

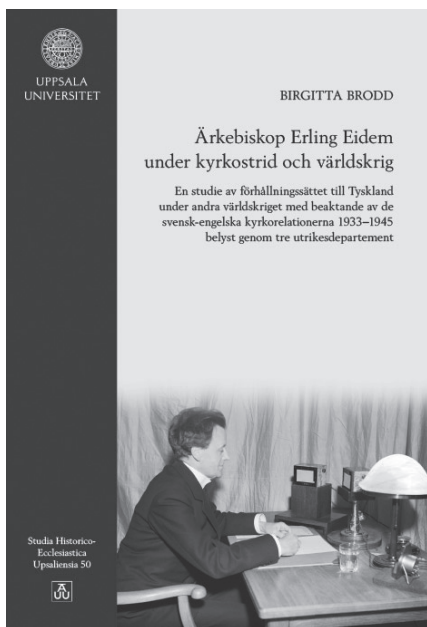
Noter

- 1 Samlingen hittades för ca tio år sedan av Teresa Glad i Eksjö. Den finns idag i hennes ägo.
- 2 Stier, Jonas (2003), *Identitet: Människans gåtfulla porträtt*. Lund: Studentlitteratur, s. 12
- 3 Arvidson, Markus & Johansson, Sara (2017), *Roll och identitet: En socialpsykologisk introduktion*. Lund: Gleerups, s. 20
- 4 Hammarén, Nils & Johansson Thomas (2007), *Identitet – vilka är du?* Stockholm: Natur och kultur, s. 11
- 5 Connell, R.W. (2015), *Maskuliniteter*. Göteborg: Bokförlaget Daidalos, s. 101
- 6 Tjeder, David (1999), ”Konsten att bli va herre öfver havre lidelse: Den ständigt hotade manligheten”, i Berggren, Anne Marie, red., *Manligt och omanligt i ett historiskt perspektiv*. Stockholm: Forskningsrådsnämnden, s. 179 f.
- 7 Tjeder (1999) s. 186
- 8 Tjeder, David (2003), *The Power of Character: Middle-class Masculinities 1800–1900*. Stockholm: Stockholm University, s. 40.
- 9 Tjeder (1999) s. 186
- 10 Tjeder (2003) s. 107
- 11 Tjeder (2003) s. 68
- 12 Liljewall, Britt (2007), *Ack, om du vore här! 1800-talets folkliga brevkultur*. Stockholm: Nordiska museets förlag, s. 11
- 13 Liljewall (2007) s. 12
- 14 Liljewall (2007) s. 15
- 15 Ulvros, Eva Helen (1996), *Fruar och mammor: Kvinnor inom sydsvensk borgerlighet*. Lund: Historiska media, s. 23f.
- 16 Liljewall (2007) s. 18
- 17 Krantz, Magnus & Röllgårdh, Martin (1996), ”Hemmanet Rölle: Människor och försörjning under perioden 1713 till 1996”, B-uppsats i geografi. Göteborgs universitet, s. 20
- 18 Husförhörlängd, Dannike, AI:10, 1888–1895
- 19 A:son Palmqvist, Lena (1982), ”Från förläggarverksamhet till textilindustri i Sjuhäradsbygden”. I *Fataburen: Nordiska museets och Skansens årsbok*, s. 108
- 20 Krantz & Röllgårdh (1996) s. 21f.
- 21 Släkt- och hembygdsvetaren Peder Claesson i Brämhult, vars släkt hade affärsförbindelser med familjen Rylander, har generöst bidragit med upplysningar och litteratur om familjen.
- 22 Szabó Mátyás (1984), ”Hur industriproduktionerna kom till landsbygden: Kläder och skor.” I *Fataburen: Nordiska museets och Skansens årsbok*, s. 94
- 23 Szabó (1984) s. 99
- 24 Szabó (1984) s. 92
- 25 Nordensvan, C.O. (1905), ”Beväring”, i *Nordisk familjebok*, Ugglepplagan, bd 3. Stockholm: Nordisk familjeboks förlags aktiebolag, s. 198
- 26 Österberg, Eva (2007), *Vänskap: En lång historia*. Atlantis, s. 160 f.
- 27 Svanström, Yvonne (2006), *Offentliga kvinnor: Prostitution i Sverige 1812–1918*. Stockholm: Ordfront, s. 40f
- 28 Svanström (2006), s. 132
- 29 Santesson, C.G. (1913), ”Mercuriol”, i *Nordisk familjebok*, Ugglepplagan, bd 18. Stockholm: Nordisk familjeboks förlags aktiebolag, s. 178f
- 30 Thyresson, Nils (1991), *Från fransosor till Aids: Kapitel ur de veneriska sjukdomarnas historia i Sverige*. Stockholm: Carlssons, s. 139
- 31 Thyresson (1991) s. 136
- 32 Svanström (2006) s. 186
- 33 Svanström (2006) s. 72
- 34 Svanström (2006) s. 37
- 35 Santesson, C.G. (1918), ”Ströpulver”, i *Nordisk familjebok*, Ugglepplagan, bd 27. Stockholm: Nordisk familjeboks förlags aktiebolag, s. 454
- 36 Kimmel, Michael S. (2006), *Manhood in America: a Cultural History*. Oxford University Press, s. 4f.
- 37 Kimmel (2006) 4f. ”som en slags valuta som män använder för att höja sin status i förhållande till andra män.”
- 38 Husförhörlängd, Eksjö stadsförsamling, AI:40, 1890–1899
- 39 Lönnrot, Lars & Delblanc, Sven (1989),

- Den svenska litteraturen. Modernister och arbetardiktare.* Bonniers, s. 137
- 40 Lo-Johansson, Ivar (1950), *Kungsgatan*, del II. Stockholm: Albert Bonniers förlag, s. 236
- 41 Hedin, Nathan (1965), "Lanthandeln under näringsfriheten". I Ejdestam, J., Hedin, Nathan & Nygren, Erik, *Bilder ur lanthandelns historia*. Västerås: Aktiebol. Hakon Swenson, s. 242
- 42 Hedin (1965) s. 165
- 43 Gustafsson, Willy (1979), *Från tullkvarn till tapetfabrik: En liten berättelse om Anneberg, fabriken och samhället*. Anneberg: Annebergs Samhällsförening och Norra Solberga hembygdsförening, s. 51
- 44 Gustafsson (1979) s. 60
- 45 Nyblom, Gösta (1942), *Sveriges privata företagare: Jönköpings och Kronobergs län*. Uppsala: Förlaget Svensk Hembygd, s. 234f.
- 46 Nyblom (1942) s. 235
- 47 *Porträttgalleri från Småland* (1932). Malmö: Skånetryckeriets förlag, s. 90
- 48 Nyblom (1942) s. 235
- 49 Uppgift ur en okänd bok. Peder Claessons klippsamling
- 50 Dödsruna över Emil Rylander, *Borås Tidning*, den 30 maj 1987. Peder Claessons klippsamling
- 51 Dödsruna ur okänd tidning, den 28 augusti 1984. Peder Claessons klippsamling
- 52 Nyblom, Gösta (1941), *Sveriges privata företagare: Västergötland*. Uppsala: Förlaget Svensk Hembygd, s. 393
- 53 Claesson, Peder (2007), "Handlande Claés(s)ons i Dannike samt dess handelsrörelser och kompanjoner". <http://www.fresks.se/storage/ma/5239c657caf74171a1140534bbc385co/2f603f84c67244bbbf91a98cae8e350/pdf/5/Handl%20Cla%C3%A9son%20i%20Dannike.pdf> (hämtad 23 april 2017)

BIRGITTA BRODD
Ärkebiskop Erling Eidem under kyrkostrid och världskrig: En studie av förhållningssättet till Tyskland under andra världskriget med beaktande av de svensk-engelska kyrkorelationerna 1933–1945 belyst genom tre utrikesdepartement

Uppsala: Studia Historico-Ecclesiastica Upsalensia 50, 2017. 481 s.

Den svenska utlandskyrkan i Berlin är en replipunkt för de böcker som här anmäls. Victoriaförsamlingen, som grundats 1903 och fått sitt namn efter den dåvarande svenska kronprinsessan, befann sig under Weimarrepublikens och Tredje Ri-

kets tid i en virvel av världspolitiska händelser. Församlingens vid 1930-talets början 1400 medlemmar bodde runt om i den vidsträckta tyska huvudstaden, men själva kyrkan låg i den väl-mående stadsdelen Wilmersdorf på gångavstånd från det tyska rikskansliet och andra maktcentra. Kyrkans lokaler visade sig bli en utmärkt plats för att följa tysk politik och för att bistå de tyska lutherska systerkyrkorna under trycket av nazifiering.

Svenska kyrkan i Berlin var också en plats där svenskar och lokalanställda tyskar kunde ”göra skillnad” och utföra räddningsaktioner när Hitlers regim drog åt tumskruvarna och gjorde tillvaron outhärdlig för judar och andra icke önskvärda existenser. Den tyska huvudstaden hade en stor judisk befolkning (160 000 år 1933), som under 1930-talet minskade i numerär på grund av emigration. Däremot sökte sig judar från andra delar av landet till Berlin när tyska städer tävlade i att nå status av *judenrein* (fri från judar). Judar som jagades av Gestapo hade trots allt större chans att leva anonymt och gömma sig i Berlin. Fyra böcker av tre författare belyser svenska Berlin-kyrkans förhållningssätt vis-à-vis Nazityskland, och tre svenska präster står i fokus: Birger Forell som var Victoriaförsamlingens kyrkoherde 1929–1942; dennes efterträdare Erik Perwe som tjänstgjorde 1942–1944 och som omkom i en

JOHAN PERWE

Livräddare: Bombprästen Erik Perwe på uppdrag i krigets Berlin

Stockholm: Carlsson, 2018. 429 s.

flygolycka; samt Erling Eidem som var ärkebiskop 1932–1950 och som var Forells och Perwes ”chef”.

Till sin karaktär skiljer sig de aktuella böckerna åt. Johan Sundeens två volymer innehåller fjorton essäer som skildrar Forell med tonvikt på hans omfattande filantropiska gärning. Johan Perwes bok är en reviderad utgåva av boken *Bombprästen* från 2006. Författaren skildrar ingående sin morfar Erik Perwes verksamhet i Berlin, där denne i Forells efterföljd bistod och räddade judar och andra nödställda som levde med döden i hämlarna. Kyr-

kohistorikern Birgitta Brodd djupdyker för att analysera Eidems hållning gentemot de nazistiska raslagarna, den tyska rikskyrkan och den svenska Berlin-kyrkans aktioner för att undsätta förföljda. Eidem har kritiserats både av samtid och eftervärld för sin ljumma och passiva hållning. Relationerna mellan Eidem, Forell och Perwe belyses i alla böckerna.

De svenska präster och deras medhjälpare som tjänstgjorde i Berlin under mellankrigstiden och andra världskriget har varit föremål för böcker och artiklar i olika genrer. Redan sommaren 1945 belyste *Expressen* i tre artiklar den svenska Berlin-kyrkans roll för att gömma och rädda judar från nazisternas förföljelser. Leonard Gross’ uppmärksammade *The Last Jews in Berlin* (1985) byggde på intervjuer under 1960-talet av så kallade u-båtar (ty. *U-boote*), som gått under jorden och överlevt, samt på intervjuer med Erik Myrén, tidigare sjömanspräst i Stettin och under sista krigsåret Victoriaförsamlingens kyrkoherde. Maria von Maltzan, veterinär och motståndskämpe, som hjälpte åtskilliga judar till friheten, har skildrat sitt samröre med Victoriaförsamlingens anställda i boken *Schlage die Trommel und fürchte dich nicht* (1986).

De svenska kyrkoherdarna i Victoriaförsamlingen var även legationspräster, och församlingen och dess ledare hade administrativa kopplingar till den

svenska beskickningen. Kyrkoherdar-
na poängterade att kyrkan var ”svenskt
territorium”, vilket var nog så viktigt
att framhålla under krigsåren, när regi-
men misstänkte församlingsprästerna
för illegala aktiviteter.

En portalfigur i den svenska Berlin-
kyrkans historia är alltså Birger Forell
(1893–1958), som fått vackra eftermä-
len i Tyskland och 1993 hedrades med
frimärken av Deutsche Bundespost.
Johan Sundeen, docent i idé och lär-
domshistoria, återger uttalanden som
går ut på att Forell hör hemma i samma
kategori svenskar som Folke Bernadot-
te och Dag Hammarskjöld. Sundeens
faktaspäckade skrifter är med tanke
på disposition, innehåll och redigering
snarast att beteckna som ”work in pro-
gress” med slutmålet en ”intellektuell
biografi”.

Forell växte upp i Söderhamn under
enkla förhållanden. Föräldrarna var in-
te kyrkliga men mormodern gav reli-
giös inspiration. Sundeen förmedlar
ytterst lite information om Forells
barndom och ungdom. Med ekono-
miskt stöd av en avlägsen släkting fick
Forell möjlighet att studera i Uppsala.
Yrkesvalet var inte självklart, men mö-
tet med Nathan Söderblom var uppen-
barligen av stor betydelse.

Forells tidigare biografier har beto-
nat att hans vistelse 1919–1920 vid tyska
universitetet var avgörande för formandet
av hans fortsatta liv. Forell ansåg själv

JOHAN SUNDEEN

**Att tjäna är människans storhet:
Idéhistoriska essäer om Birger Forell**
Borås: Högskolan i Borås, 2017. 85 s.
**En utsträckt hand till masseländets
land: Antinazisten och Tysklands-
vännen Birger Forell 1893–1958**

Borås: Högskolan i Borås, 2018. 164 s.

att han genomgått en personlighetsför-
ändring. Det gick inte ”att fortsätta att
vara samma människa”. De omskakan-
de erfarenheterna ledde honom att ta
ställning för mänskligheten och Gud.
Det låter som en högtravande förklar-
ing, men Sundeen visar tydligt på de
gradvisa stegen i denna metamorfos. I
universitetens kylslagna läsesalar till-

sammans med tyska studenter utvecklade Forell en empati för Tysklands sak. Många av hans tyska generationskamrater hade lidit och lemlästats i skyttegravar och på slagfält, och många uppträdde fortfarande i militäruniformer med eller utan järnkors.

Med en teologisk examen och rekommendationsbrev från Söderblom var dörrarna öppna till framstående tyska teologer. Allra mest betydde Rudolf Otto i Marburg, med vilken Forell utvecklade en stark vänskap. Ottos vetenskapliga bredd och djupa kultursyn inspirerade Forell som genom honom också kom i kontakt med indisk kultur och religion.

Forells dagböcker och brev tillbaka till Sverige vittnar om starka intryck av det politiska och sociala livet i Tyskland. Han faller många kritiska kommentarer om partisplittringen och om den allmänna oförmågan att i den unga republiken hantera viktiga frågor. Det tysknationella partiets grepp om den uppåtsträvande medelklassen såg han med oro. Han reagerade mot prästers förakt för socialister och om socialisters tendens att se kyrkans tjänare som förbrytare. Han uttryckte också kritik mot den evangeliska kyrkans oförmåga att ta itu med problemen. Kritiskt noterar han i dagboken om den evangeliska klasskyrkan. Den reflekterande Forell sökte efter alternativa lösningar på dessa problem.

Redan 1920 fick Forell rådet av sin mentor Rudolf Otto att arbeta sig in i den svenska Victoria-församlingen och att sikta på tjänsten som legationspastor. Forell hade vid det laget redan insett att Sverige hade en uppgift i att bistå den evangeliska kyrkan i Tyskland. Förankring i tysk teologi, möten med lärare och generationskamrater, politiska omständigheter och ett reflekterande sinne utgjorde grunden för Forells val av livsuppgift. Relationen till Otto stärktes, och denne lockade Forell att delta i en resa till Indien.

Efter en tid som sjömanspräst i Rotterdam blev han tillförordnad kyrkoherde i Tillinge utanför Enköping. Sedan utlystes tjänsten i Berlin, och han ”översköldes av en känslövåg”. Hinder restes, Söderblom valde inte honom, kanske därför att den svenske ärkebiskopen ansåg honom för egenrådlig, och församlingen i Berlin satte honom inte i främsta rummet, kanske i tron att han ville ägna för mycket tid åt teologiska studier. Men den protyske ecklesiastikministern Sam Stadener drev fram hans utnämning.

Väl i Berlin, där Forell fick ett svalt mottagande av församlingen och den svenske ministern Einar af Wirsén, tornade uppgifterna upp sig. Världsdepressionen drabbade snabbt Tyskland och det avspeglades också i ekonomiska svårigheter bland Victoria-församlingens medlemmar. Hantverkare och

industriarbetare hade en vikande arbetsmarknad. Forells resoluta aktioner för att med gåvor stödja dem som hade det sämre ställt kunde inte bekostas av församlingskassan, något som Forell kompenserade genom insamlade pengar. Forells värdanden bland annat i svenska tidningar om bidrag för att dämpa nöden väckte motstånd bland församlingsmedlemmar som inte delade hans verklighetsbeskrivning och som ansåg fattigvård omotiverad. Det nazistiska partiorganet *Völkischer Beobachter* kom med kritik när ärkebiskopen gjort ett upprop till förmån för behövande svenskar i Berlin.

Deltagandet i gudstjänstlivet var svagt, kristendomskunskapen skral. De små konfirmandgrupperna var delvis en följd av att svenska familjer lämnat landet under världskriget. Trots klasskillnader och åsiktsspänningar stärktes gemenskapen i församlingen under det svåra trettioalet, men inte minst den aggressiva tyska utrikespolitiken ledde till att det knakade i svensk-tyska blandäktenskap. Bland många medlemmar fanns till att börja med vissa sympatier för den nya regimen, och nazistsympatisörer agerade på kyrkostämman för att driva församlingsstyrelsen i nazistisk riktning. Det är möjligt att propagandaministeriet var drivande bakom denna aktion, i varje fall om man får tro den oftast välunderrättade svenske utlandslektorn Vilhelm Sharp.

Forell såg det som en plikt inför Gud och en samvetsfråga att upplysa omvärlden om den bruna revolutionen. Han blev anlitad som föredragshållare, och hans ståndpunkter efterfrågades av svenska journalister. Sundeen liknar Forell vid en krigsreporter som rapporterar från slagfältet. Därav följer även att Forells språk blir "militariserat", när han talar om fronter, läger och vapenarsenal.

Hans många kontakter med kyrkmän och präster i kombination med hans djupa kunskaper om Tyskland gjorde honom till en alert iakttagare av den tyska kyrkostriden. Redan 1933 rapporterade han flitigt och publicerade tre understreckare i *Svenska Dagbladet* (2/7, 27/8 och 8/10) om den tyska kyrkokampen och om tyskars bävan över vad som höll på att hända den kristna kyrkan i en ny samhällsordning. Han myntade tidigt ordet "totalstaten" och 1934 slog han larm att den tyska protestantismen befann sig i ett nödtillstånd.

Forell kom tidigt till insikt om nazismens verkliga väsen. Parallellt med församlingsarbetet ägnade Forell tid och energi åt att observera och försöka förstå vad som pågick inom skilda samfund. Han ansåg att den katolska kyrkan med sin internationella förankring hade större motståndskraft mot tendenser till nazifiering än de protestantiska kyrkorna. Han varnade tidigt för negativa konsekvenser för den tyska

teologutbildningen.

Svenska kyrkan i Berlin blev en tillflykt och mötesplats för präster och teologer i olika läger. Genom sina kontakter med ledare i olika samfund blev Forell tidigt varse tendenserna. Viktiga personer i hans nätverk var de bägge grundarna av den så kallade Bekännelsekyrkan: Martin Niemöller, som kom att tillbringa många år i koncentrationsläger, och den kände teologen Dietrich Bonhoeffer som på grund av sitt konsekventa motstånd mot regimen avrättades en månad före krigsslutet 1945.

Forell reste flitigt i landet och kände därför situationen i flera regioner. Det fanns två huvudlinjer i hans beskrivning av kyrkopolitiken: den ena var den ideologiska kampen mellan den sekulära nazistiska regimen och kyrkorna som tog sig uttryck i repressalier och förtryck mot präster; den andra gällde regimen organisatoriska grepp för att säkra den totalitära statens auktoritet över kyrkorna.

Forells kritik mot utvecklingen i Tyskland hade negativa konsekvenser för honom själv. Regimen placerade ut spioner där han predikade. Han utsattes för motkritik och förföljelser. När han erfor att svenska journalister inte handskades tillräckligt försiktigt med viss information och att detta innebar fara för hans sagesmän och kontakter i Tyskland, blev han själv försiktigare och i vissa sammanhang mindre

frispråkig. Hans många rapporter i tidskriften *Kristen Gemenskap* 1934–1939, där hans bidrag av säkerhetsskäl var osignerade, utgjorde en viktig källa till kunskap om kyrkornas situation i Hitlertyskland.

Forell hade breda kontaktytor till den tyska kristenheten, och den svenska prästgården i Berlin blev en mötesplats för kyrkoledare som kände sin position hotad. Nürnberglagarna 1935 och regimen raspolitik i övrigt kastade en mörk skugga över församlingen. Forell utvecklade sig efter hand till aktivist och engagerade sig hårt för att bistå regimen offer, varom mer nedan. Han välkomnade judar och *Mischlinge* (halvjudar) som sökte sig till den svenska kyrkan.

Det var en sliten Forell som 1942 återkallades till Sverige. Han återvände i en bil fullastad med hemliga handlingar vilka han åtagit sig att förvara på den tyska Bekännelsekyrkans uppdrag. Han blev kyrkoherde i Caroli församling i Borås, men efter mindre än två år väntade nästa stora europeiska uppdrag.

Dokumenterad antinazism i kombination med sympati för det tyska folket gjorde Forell unikt kompetent för nästa stora uppgift i livet. Redan 1944 blev han tjänstledig för att på uppdrag av Church of England förestå den andliga kulturella vården av tyska krigsfångar i Storbritannien. En komplikation var att många briter ansåg att tyska krigs-

män passade bäst bakom taggtråd och under primitiva villkor. Denna verksamhet omfattade som mest 400000 individer 1946 och Forells sätt att sköta uppdraget renderade honom ett närmast obestritt gott rykte.

Hans insatser är väl beskrivna i Matthew Barry Sullivans *Thresholds of Peace* (1979). Sundeen kan här bidra med några av Forells personliga kommentarer till ett uppdrag som växte i omfattning efter den allierade invasionen i Normandie 1944 och efterhand som tyska krigsfångar i USA omplacerades till Europa. Forell tycks ha haft ett väloljat samarbete med engelska kyrkoledare och en samsyn med biskopen av Chichester, George Bell, som hade väl inarbetade skandinaviska kontakter.

Det är inte för mycket sagt att Forell med sin humanistiska grundsyn och sitt visionära tänkande såg en "europeisk" uppgift av stora dimensioner. Han såg också detta uppdrag som en missionsuppgift bland de många naziindoktrinerade soldaterna. Uppskattat var skapandet av Norton Camp, en kombination av teologisk fakultet, prästutbildning och lärarseminarium, allt präglat av Forells ekumeniska grundsyn.

Forell spelade en framträdande roll i kyrkliga biståndsorganisationer som arbetade för att lindra nöden i Tyskland. Hans efterkrigstida renommé i

Tyskland gäller initiativ till skapandet av staden Espelkamp fyrtio kilometer väster om Osnabrück i den dåvarande brittiska zonen, varvid alla Forells organisatoriska talanger togs i anspråk.

Församlingsborna i Borås såg dock med blandade känslor på att Forell ideligen var tjänstledig från kyrkoherdetjänsten för att kunna utföra sina europeiska uppdrag. Lösningen blev att han var tjänstledig på papperet medan företagare i Borås och Göteborg stod för hans lön fram till pensioneringen.

Förklaringen till detta originella arrangemang var att Forell lyckats engagera individer och organisationer i Sjuhäradsbygden för stora hjälpprojekt. Carolikyrkan blev ett centrum för distribution av kläder, matpaket, sängar och byggnadsdetaljer till det nödlidande Europa. Verksamheten leddes av Forell och hans hustru Calise. Det är en upplyftande läsning om vad en bygd, förvisso med speciella traditioner när det gällde företagsamhet, kunde besjålas att göra i det lidande Tyskland.

En förutsättning var Forells karisma, organisationstalang och internationella kontakter. Tysklandshjälp förekom i olika former i Sverige under de tio första efterkrigsåren, inte minst i svenska kyrkans regi. Sundeen kallar Forell för "strateg och dörröppnare" och pekar på hans "organisationsfilosofi". Det gäller både basorganisationen på givarsidan och hanteringen av hjälpen på motta-

garsidan. Forells modell kan kanske kallas ”bottom up” i motsats till ”top down”. Detta tycks vara förklaringen till att hjälpen från Boråstrakten var effektivare, hade rakare kanaler och större tilltro hos givarna än de hjälpaktioner som sjuösettes från den nationella kyrkoledningen. Forell hade kontroll över hjälpprocessens alla led. Tilltro till individens skaparkraft var hans signum, och han betonade att mottagarna måste ha en aktiv del i processen.

Ur denna verksamhet växte också fram ett initiativ som fick starkt eko i det krigshärjade Tyskland. Av tyska krigsfångar i England hade Forell plockat upp information om en stor anläggning för tillverkning av ammunition och vapen i Westfalen nära holländska gränsen. Detta gav honom en vision om att använda en militäranläggning för civila ändamål och att där bygga en stad, Espelkamp, som kunde framstå som ett modellsamhälle. Han lanserade en utopisk idé som materialiserades.

Forell inspekterade området, som låg i den brittiska ockupationszonen, i november 1946 och fann det oskadat. Bistånd från engelska kyrkomän spelade roll och förtroendet för Forell hos brittiska militärer ledde till att infrastrukturen i denna miljö kunde räddas och området undantas i Potsdamöverenskommelsen om destruering av tyska militära anläggningar. Spelet om Es-

pelkamp tog flera år, och i linje med Forells visioner växte en industristad upp. Tusentals människor fick här en ny existens. 1995 slöts ett vänortsavtal mellan Borås och Espelkamp.

I en framtida biografi bör Sundeen ta ett samlat grepp om den existerande litteraturen om Forell. Redan 1962 utkom Harald von Koenigswalds digramen flyhänt skrivna *Leben und Wirken in den Jahren 1933–1958*, som framför allt baseras på Forells dagböcker och korrespondens (arkiverade i Koblenz). Sundeen lutar sig emellanåt på Koenigswald men avskriver dennes bok som otillfredsställande. Vidare återstår att analysera Forells möten med indisk kultur och religioner som finns dokumenterade i Forells egen bok *Från Ceylon till Himalaya* (1929), endast nämnd i förbigående. Hans möte med Gandhi var uppenbarligen av stor betydelse.

Trots de luckor som ännu finns visar Sundeen på kontinuiteten och uthålligheten i Forells livsgärning. Till det yttre kan Forells liv betecknas som rastlöst men med facit i hand var hans flackande över Europa målinriktat. Han såg alltid hjälpbehov, hos individer, grupper, stora kollektiv, rent av nationer.

Erik Perwes liv slutade i en tragedi utanför Falsterbo i 29 november 1944 när det ordinarie Lufthansa-planet från Berlin till Stockholm efter en explosion slog ner i vattnet. I sin portfölj

hade han underlag för tillfälliga pass för 24 personer som jagades av Gestapo och som fanns gömda på "säkra" ställen runtom i Berlin. Portföljen hamnade inte i nazisternas händer. Efter mycket sökande fastställdes flygplanets exakta läge sommaren 2017.

Epitetet *Bombprästen* syftar på det faktum att Erik Perwe brukade klä sig i skyddshjälm och overall när de allierade bombregnen föll över Berlin 1943-44. I Berlin var han känd som "der Bombenpfarrer". Han var orädd och inställd på att han när som helst kunde stupa på sin post som kyrkoherde i den svenska församlingen. Han var helt förvisad om att hans liv låg i Guds händer.

Perwes liv började lika tragiskt som det slutade. Han föddes i Karlskrona på nyårsdagen 1905, och i samband med hans födelse dog modern. I sin sorg kunde fadern inte komma över detta och anklagade sonen för moderns död. Om sin barndom och ungdom skrev Perwe till ärkebiskop Eidem 1933: "Det är år av sorg, av vemod, av oförståelse, av hårdhet, av ensamhet, bitterhet, besvikelse, av nöd och bekymmer, 20 år i fängelse och mörker."

KFUM:s verksamhet i Karlskrona blev hans tillflykt. Där träffade han tidigt sin blivande svärfar och sin tillkommande hustru Märtha, hans trygghet i tillvaron. Redan som 13-årig hade Perwe siktet inriktat på att bli präst eller missionär. Under sina teolo-

gistudier i Lund blev han bekant med den betydligt äldre Erling Eidem, som tidigt fick förtroende för honom.

Under många år har journalisten och historikern Johan Perwe följt spåren efter sin morfar kyrkoherden Erik Perwe i andra världskrigets Berlin. I boken *Livräddaren* skildras Perwe som en målmedveten, innerligt troende, orädd och energisk stiftsadjunkt med många idéer som inte alltid uppskattades av biskopen Erik Aurelius i Linköping.

Kontakter med Svenska Israelmisionen (SIM) och dess direktor Birger Pernow väckte Perwes intresse för missionens uppgifter. En kort tjänstgöring i Wien och Bratislava vidgade hans vyer och öppnade hans ögon för judarnas utsatta situation. Han blev ombud för SIM i sitt stift och han blev utskälld av Furugårdsnazister för sina artiklar 1935 om situationen i Europa.

Perwes engagemang för Europas judar ledde vidare, bland annat som vikarie för den utarbetade kyrkoherde Forell i Berlin. När Perwe definitivt ersatte Forell 1942 i Berlin var allting förberett för efterträdaren. Han hade fått den hemliga information som av säkerhetsskäl och hänsyn till aktörer och hjälpsökande inte kunde sättas på pränt.

Fram till krigsutbrottet 1939 var det möjligt för judar att invandra till Sverige trots J-stämplarna och svenska myndigheters njugga inställning, samtidigt som det undan för undan blev

svårare att ta sig ut ur Tyskland. När väl kriget brutit ut flyttades handläggningen av flyktingärenden delvis från regeringsnivån till Socialstyrelsens utlänningsbyrå. Så länge som den mot Tyskland välvilliga svenska "neutralitetspolitiken" rådde, kunde emigrationsärenden hanteras lättare länderna emellan. Tyskarna tillgodosåg svenska önskemål om utresepass, men oviljan ökade när Sverige inte längre var lika eftergivet. När tyskarna iscensatte deportationer från Norge till koncentrationsläger och förintelsläger på kontinenten intog handläggare på UD under ledning av Gösta Engzell en aktivistisk hållning för att hjälpa judar ut från Tyskland.

Livräddaren är ett värdefullt bidrag inte bara för porträttet av kyrkoherde Perwe utan också genom att den med sina många detaljer och miljöbeskrivningar ger en livfull bild av krigets vardag och hjälparbetets förutsättningar ur olika vinklar. Författaren redovisar uppbyggnaden av den svenska Berlinkyrkans utåtriktade arbete under Birger Forells tid. Perwe övertog Forells organisation och kontakter. Svårare blev det för Perwes efterträdare Erik Myrgren, som plötsligt tvingades rycka in när Perwe förolyckades. Myrgren, som varit sjömanspräst i Stettin, fick inte den muntliga överlämning av hemlig information som var en förutsättning för att smidigt föra påbörjade operationer

i hamn.

Med hänvisningar till den närmast oöverskådliga litteraturen om förintelsen, antisemitism och om judarnas situation relateras Berlinsvenskarnas agerande till det större händelseförloppet. Slående är den långa rad av personer, grupper och mer eller mindre permanenta nätverk som enrollerades i de många räddningsaktionerna. Däri ingick också vad som kan betecknas som kollaboratörer eftersom de formellt tillhörde fiendesidan. Perwes beskrivningar av olika faser och sidor av räddningsarbetet är ett komplicerat pusselläggande givet att de flesta aktörerna gjorde vad de kunde för att sopa igen spåren efter sig. Detta gällde på alla nivåer: tipsare, hantlangare, fixare, finansärer, även myndigheter. (Ingen av författarna Brodd, Perwe eller Sundeen redovisar något försök att använda Gestapos arkiv.)

I *Livräddaren* finns uppgiften att tusentals judar sökte och fick hjälp i någon form av den svenska församlingen. Det låter inte orimligt, men att kvantifiera de samlade hjälpinsatserna låter sig inte göras. Genom att nysta i så många individuella öden och därmed skildra omständigheter och händelseförlopp har författaren lyckats höja bokens värde. Hur livräddningarna finansierades är oklart. Pengar var viktiga, allting kunde ha sitt pris, och marknaden måste hanteras. Kyrkoherde Perwe angav

att det kostade 200 riksmark per månad att hysa en flykting. Och det kunde kräva 15–30 personers medverkan för att rädda en flykting.

Kärnan i det svenska hjälpnätverket bestod av personer ur församlingens och den svenska legationens personal. Somliga måste hållas utanför därför att de var för riskbenägna. Forell varnades flera gånger för oförsiktighet. Harald Edelstam, sedermera spindeln i nätet för att rädda chilensare till friheten 1973, tjänstgjorde som ung diplomat i krigets Berlin men flyttades därifrån eftersom hans livsstil och umgänge inte motsvarade situationens krav. Att ansvara för räddningsinsatser var maktpåliggande och uppenbarligen i längden mycket påfrestande.

En stilistisk iakttagelse är att Johan Perwe nästan undantagslöst använder sig av historiskt presens. Detta stilgrepp kan normalt användas då och då för att höja intensiteten i en berättelse men kan i längden vara irriterande. I Perwes fall innebär det en begränsning av de språkliga uttrycksmedlen.

Forell och Perwe har som kyrkoherdar i Berlin fått något av hjältegloria på grund av sina osjälviska och många gånger kallblodiga ageranden för att rädda människor i nöd. I Perwes fall har detta förstärkts av att han stupade på sin post. En som däremot både av samtid och eftervärld fått mycket kritik för passivitet och undfallenhet

är Forells och Perwes överordnade Erling Eidem, vars ärkebiskopstid inföll 1932–1950. I sitt ”utrikespolitiska” agerande var Eidem starkt beroende av Forells och Perwes rapportering och bedömning av den tyska utvecklingen.

I sin avhandling analyserar Birgitta Brodd Eidems agerande vis-à-vis Tyskland från tiden strax före Hitlers maktövertagande i januari 1933 till andra världskrigets slut. Hon gör sina bedömningar av Eidem mot bakgrund av hans personlighet och hans teologiska grundhållning.

Eidem var ingen huvudkandidat när han utsågs till ärkebiskop efter den dynamiske Nathan Söderblom, med vilken han alltid kom att jämföras. Eidem önskade inte bli utnämnd, och han kände sig underlägsen sina medkandidater. Enligt Brodd hade Eidem en svag självbild och ett starkt överjag. Hans fysiska och psykiska hälsa var vacklande, han drabbades av depressioner och tvingades till viloperioder. Hans arbetsuppgifter var många, hans arbetsdagar långa, och han beskrivs som en inåtvänd reflekterande tänkare. Även hans herdabrev som tillträdande biskop vittnar om den oro och ångest han kände inför det uppdrag som lagts på honom. Han framstår ändock som seg och uthållig. Han var en pliktmänniska av Guds nåde.

Brodd tar spjörn mot den omfattande forskningen om den svenska kyr-

kans förhållande till Tyskland, till kyrkostrid, nazism och jedeförföljelser. Överlag har Eidems utrikesinsatser bedömts i relativt negativa tongångar. Han har framställts som oengagerad, inaktiv och ovillig att ta till orda offentligt. Mycket kritisk är den amerikanske historikern Steven Koblik, som hävdar att Eidem och den svenska kyrkan teg när man hade fått kunskap om den "slutliga lösningen". Därav titeln på hans bok *The Stones Cry Out* (1988).

Brodds kritik mot flera studier av Eidem är att de för mycket baserat sig på material från svenska utrikesdepartementet och tyska *Auswärtiges Amt* med förbiseende av annat material som belyser komplexiteten i Eidems roller som ärkebiskop, statstjänsteman, exeget och ekumen. Brodd har vidgat hela analysramen och givit ett välkommet bidrag till förståelsen av ärkebiskopen under en period av den svenska kyrkans omorientering från statskyrka till folkkyrka.

Eidem var en framstående teolog och internationellt erkänd för sina studier av Paulus' tankevärld. Han blev professor i Lund i Nya Testamentets exegetik 1928. Han hade en stark förankring i Tyskland genom sina vetenskapliga kontakter, och han var respekterad av tyska teologer. Han var uppskattad för sina språkkunskaper men han ansåg själv att hans engelska var skraltig.

Eidem var starkt kritisk mot bolsje-

vismen och det fick honom att till en början bejaka Hitlers kamp mot kommunismen. Han tog dock avstånd från antisemitismen, och det skulle inte dröja länge innan Eidem tog en klar ställning mot nationalsocialismen; men han agerade i linje med *sina* principer.

Eidem hade en genuin ovilja att offentligt uttala sig i politiska frågor. Brodd hävdar att detta berodde på Eidems teologiska grundhållning, framför allt tvåregementsläran. Gud styr världen med den högra handen (det världsliga regementet) som är den lagstadgade överheten, och den vänstra handen (det andliga regementet). Det vill säga, kyrkan svarar för förkunnelsen av Guds ord och ombesörjer sakramenten. Det världsliga regementet behärskar rättssystemet och kan använda tvångsåtgärder, medan det andliga regementet inte tillämpar tvång, straff eller andra krav.

Redan innan Eidem tillträdde som ärkebiskop hade han utarbetat en princip som han i stort följde, nämligen att inte skriva på offentliga uttåg. När han ville påverka skulle detta ske med brev, vädjanden och anmaningar och kritik framförda vid personliga möten. Detta var den personalistiska metoden. Det skulle visa sig att de personliga kontakterna framför allt med tyska kyrkoledare var viktiga i detta avseende. Till detta kommer andra komplexiteter. Vem representerade ärkebiskopen, å

vems vägnar yttrade han sig? Brodd gör en stor utredning av hur sammansatt Eidems roll var. Något förenklat: Eidem var utsedd av regeringen, han var en svensk ämbetsman och han ansåg sig ha rapporteringsskyldighet till utrikesdepartementet när det gällde kyrkans utlandskontakter. Detta blev allt känsligare under det senare 1930-talets kriser samt i förhållande till den svenska neutralitetspolitiken under andra världskriget.

För Eidem var det lutherska enhetsverket viktigt att slå vakt om. Därav följde att han intensivt iakttog utvecklingen inom den tyska evangeliska kyrkan. Vad som hände i relationen mellan tyska staten och kyrkan var av högsta vikt. Eidem var mycket väl orienterad om situationen i Tyskland och om vad som försiggick bland evangeliska samfund i Tyskland, de så kallade *Landeskirchen*, och han var därför sakligt väl förberedd när Hitlers krävde kyrkans anammande av nationalsocialismen. Redan som nytillträdd föll på Eidem att hantera frågan om trehundraårsminnet av Gustav II Adolfs död, vilket blev en föraning om förväntningar om svensk uppslutning på tyska appeller med politiskt innehåll.

I sitt riksdagstal den 23 mars 1933 proklamerade Hitler att strävan skulle vara ett gott förhållande mellan stat och kyrka. Att Eidem skulle ha varit mer förutseende än andra om ef-

fekten av den totalitära ideologins verkliga kyrkopolitiska effekter avfärdar Brodd som orimligt men pekar ändå på Eidems negativa markering mot nationalsocialismen i en "tidsläggskildring" i sitt herdebrev. Det var självklart för Eidem att den så kallade judebojkotten 1933 och tillämpningen av den så kallade arierparagrafen, en lag som diskriminerade mot judar och som även gällde kristna kyrkor, stred mot en kristendom som var förankrad i Nya Testamentet. Detta framhöll han i sin korrespondens och gav han tydligt uttryck för i samtal med tyska kyrkoledare.

Eidem tog få egna initiativ. Om han agerade gjorde han det efter påstötningar från andra. Så var även fallet när Eidem träffade Hitler 1934 för att protestera mot regimens kyrkopolitik. Efter många kontakter med brittiska kyrkoledare och svenska och tyska diplomater samt agerande av Forell och Nils Karlström, som var sekreterare i den Svenska Ekumeniska nämnden, kom ett möte till stånd mellan Eidem och Hitler. Deras möte ägde rum i rikskansliet i Berlin den 2 maj 1934 och varade en dryg timme.

Mötet har varit föremål för kommentarer av åtskilliga historiker och kyrkohistoriker men har nu placerats in i en större kontext av Birgitta Brodd. Mötet hade form av en audiens där Eidem fick tillfälle att framföra sina synpunk-

ter. Efter några artigheter från ömse håll bad Eidem, som ville hushålla med tiden, att få läsa innantill ett i förväg nedskrivet anförande. Inledningsvis ströks Hitler medhårs med några fraser om att den nya regimen inneburit en räddning för det tyska folket i en bekymmersam tid. Därefter framförde han i *clara verba* sin kritiska syn på kyrka-stat-förhållanden i Tredje Riket och hävdade att kyrkovalen i juli 1933 inte hade gått rätt till. Någon dialog uppstod inte mellan Eidem och Hitler, eftersom mötet kom att domineras av en 40 minuters monolog från Führerns sida.

Dialogdiplomatin fungerade inte och Eidem var mycket självkritisk. I kyrkostriden mellan Hitler-regimen och de evangeliska och reformerta kyrkorna fick Eidems agerande dock effekt. Den så kallade arierparagrafens införande fördröjdes och Eidem motsatte sig svenskt stöd till den av tyska regeringen utsedde riks-biskopen Müller. Till bilden av Eidems ”Tysklands-politik” hörde även att han var helt införstådd med att kyrkoherdarna Forell och Perwe agerade långt utöver sina formella instruktioner i sin kamp för att rädda människor undan nazisternas och Gestapos förföljelser.

Tre präster, tre personligheter, alla bergfasta i sin gudstro. Forell och Perwe var handlingsmänniskor, de var typiska ”men on the spot”. De kände sig

kallade att ställa sig i frontlinjen och att ta risker och sporrades av svårigheter. ”Väljer du mig, väljer du stormen” var Perwes ord till sin blivande hustru hösten 1924. Forell och Perwe drevs av ett kall att verka i mänsklighetens tjänst. Denna inställning var tidigt utvecklad hos Perwe som redan i de nedre tonåren hade siktet inställt på att bli missionär. Hos Forell lades grunden för hans filantropiska gärningar genom starka upplevelser av den tyska nöden efter första världskriget. I kritik mot starkt nationalistiska strömningar kom han att identifiera sig med sin egen generations tyskar som hamnat i den sköra fredens kaos.

Erling Eidem lät sina handlingsramar begränsas av teologiska överväganden. Även Eidems agerande måste förstås mot bakgrund av hans tyska erfarenheter. Han hade tagit intryck av Söderbloms agerande för att samla hela kristenheten, och Eidem var förvisso ekumen men hans prioritet var de lutherska kyrkornas sammanhållning. Han uppfattade detta som en stor uppgift inför den kommande freden, och det fick betydelse för hans agerande under 1930-talet och krigsåren.

De arbeten som här granskats bygger alla på gedigen källforskning och analys. Johan Perwes bok om Erik Perwe har karaktär av thriller, eftersom den så närgånget belyser offrens och räddarnas envisa kamp mot förövarna,

de ständiga frustrationerna och motgångarna liksom de lyckade aktionerna. Han demonstrerar eftertryckligt inte bara hur pastor Perwe utan även företrädaren Forell och efterträdare Myrén samordnade insatser mellan anställda, införstådda församlingsmedlemmar, frivilliga berlinare, samt ”införstådda” aktörer i stats- och partiapparaten, inklusive Gestapo.

Brodd nyanserar bilden av den starkt kritiserade Eidem bland annat genom att poängtera hans många roller som präst och förkunnare, primus inter pares bland Sveriges biskopar, som stats-tjänsteman, som främste företrädare för svenska och internationella ekumeniska organisationer, allt i en tid av industrialisering och modernisering och med ändrade förutsättningar för relationen kyrka-stat. Det var inte feighet som styrde hans agerande; han uppsökte Hitler i lejonets kula och sade sitt hjärtas mening. Men överdrivet förlitande på sin dialogdiplomati försatt Eidem tillfällen att fullt ut bistå Berlinkyrkans ”man on the spot” som ibland otåligt tvingades avvakta i trängda situationer.

Sundeens essäer om Birger Forell kan kanske bäst karaktäriseras som ett ambitiöst steg på vägen mot en fullständig biografi. Sundeen lyckas fånga mångsidigheten i Forells karaktär och omfattningen av hans gärningar, men än så länge saknas en djupare analys

av Forells tankar om människovärde, ekumenik och försoning. Det finns all anledning att hysa stora förväntningar på slutresultatet.

Harald Runblom

TUVÅ KORSSTRÖM
Älvan och jordanden: En biografi om Mirjam Tuominen och Torsten Korsström

Helsingfors: Schildts & Söderströms, 2018. 528 s.

Vid sin högtidssammanskomst på Runebergsdagen den 5 februari 2019 gav Svenska litteratursällskapet i Finland

Karl Emil Tollanders pris till Tuva Korsström, framför allt för den på flera sätt imponerande dubbelbiografi hon ägnat sina föräldrar och som hade kommit några månader tidigare. Priset som är på 40.000 euro är den penningstarkaste av nordiska litterära utmärkelser, tätt följd av Svenska Akademiens stora nordiska pris på 400.000 kronor som tilldelades Karl Ove Knausgård några veckor senare – 2003 hade Tuva Korsström fått Svenska Akademiens Finlandspris.

Det Tollanderska priset kan nog också betraktas som en samlad erkännelse för hennes föregående böcker, essäsamlingarna *Berättelsernas återkomst: På spaning efter den europeiska romanen* (1994), *Tidsresor: Rapporter om förändringar* (1997), och *Kan kvinnor tänka?* (2002) som blev mycket uppmärksammad inte bara för sin provokativa titel.

Den encyklopediskt innehållsrika *Från Lexå till Glitterscenen* som kom 2013 och har den varudeklarerande undertiteln *Finlandssvenska tidsbilder, läsningar, författarporträtt 1960–2013* är en bok man har ständig glädje av, fylld av vederhäftiga och personliga omdömen om en stor, rik och varierad litteratur där hon tycks ha läst allt: ”djupborrande författarintervjuer utgör kärnan”, enligt Uppslagsverket Finland.

Både för *Från Lexå till Glitterscenen* och för de tidigare essäsamlingarna har Korsström haft nytta av de fjorton

åren från 1974 då hon var anställd vid Finlands rundradio, och sedan de ännu fler då hon i olika perioder vid *Hufvudstadsbladet* i Helsingfors växelvis var kulturredaktör och kulturchef (och lika vänlig, trevlig och effektiv som sina båda företrädarna på den posten, Ebba Elfving och Elsa Boström, det kan jag av eget spring i korridorerna på Manheimervägen 18 intyga).

”This is the saddest story I have ever heard” – inledningsraden i Ford Madox Fords roman *The Good Soldier* från 1915 har ofta citerats (och Ann-Marie Vinde tog fasta på den när hon valde titeln på sin svenska översättning: ”Sorgligast av historier”). Så hade Tuva Korsströms bok om föräldrarna, hon författare och han konstnär, kunnat kallas men hon valde något mera poetiskt som har lika god täckning.

Älvan och jordanden hette en bilderbok som hennes far Totti skrev, ritade, band in och gav henne då hon fyllde fyra. Vid lite mera vuxen ålder insåg hon att det var en berättelse om föräldrarna själva, och om ett äktenskap vars plågsamma sönderfall hon och den några år äldre systemn Kyra blev vittne till.

Också modern, Mirjam Tuominen, fick Tollanders pris som nog inte var riktigt lika mycket värt den gången, liksom andra utmärkelser och stipendier. Men genomgående var hon fylld av ångest och tvivel på sig själv, och det var kanske betecknande för vad

som skulle komma att den novellsamling hon debuterade med 1938 hette *Tidig tvekan*.

Fyra år senare, i början av oktober 1942 när Tuominen hunnit ge ut ytterligare två samlingar berättelser, antecknade hon detta i sin dagbok, tjugonio år gammal, villrådig och svartsynt: ”Men det är längre av föga intresse för någon människa alls, om jag skriver. Skall jag då låta bli. Nej, någonstades finnes kanske dock den okända människan. Och läser man mig inte nu i Sverige, läser man mig kanske sedan.” Men redan på 40-talet hade hon insiktsfulla läsare både på hemmaplan och västerut. Flera fanns i Uppsala där hennes författarkollegor norskan Sara Fabricius (känd under sin pseudonym Cora Sandel) och Stina Aronsson bodde.

Framför allt fick hon stöd av den lågmäلت kloke Carl-Erik af Geijerstam, liksom hon inläst på Vilhelm Ekelund, och hans hustru Regina. Men negativa recensioner var förödande, särskilt ett överlägset avfärdande från Johannes Edfelt som hon tog hårt. Från dagens horisont är det dock lätt att konstatera att hennes lite tvehägset formulerade spådom om framtida rikssvenska läsare har slagit in.

Återutgivningen av Mirjam Tuominens skrifter har tagit fart bland svenska förlag, framför allt under de allra sista åren. Bokförlaget Modernista har gett ut hennes samlade noveller i två

band (Tuva Korsströms Tuominen-urval i tre band kom redan 1989–1992) och nu också hennes översättning av Rilkes *Orfeussonetterna*, och har dessutom lagt ut en lång rad av hennes titlar som e-böcker.

Förlaget Eskaton har nytryckt *Besk brygd: Betraktelser* (1947, nu med dotterns efterord), *Stadier* (1949, med essäer om hennes valfrändskaper Cora Sandel, Proust, Strindberg, Edith Södergran, österbottningen R.R. Eklund och Rilke vars brev och *Orfeussonetter* hon översatte, och med en avslutning av Per Erik Ljung) och prosastyckena *Tema med variationer* (1952, med Anders Olssons kommentar). Därtill ännu två titlar i fjol, *Bliva ingen*, och *Under jorden sjönk*. Och förlaget Faethon ger ut hennes översättning av Rilkes *Brev*.

Mycket mer är på gång, också de hittills utgivna religiösa manuskripten från henne sena visionära år då hon haft en gudsuppenbarelse. Så det vâras för hennes böcker, om de alls varit bortglömda. Ghita Barcks monografi *Mirjam Irene Tuominen i liv och dikt* kom redan 1983 – mellannamnet blev hon efter hand noga med att sätta ut eftersom det märkligt nog fanns en politiskt verksam Mirjam Tuominen på yttersta vänsterkanten vars brev från arga avsändare hon besvärades med när de kom till fel adressat.

Hedvig Rask skrev sammanfattande om henne i *Biografiskt lexikon för Fin-*

land, och lika bra och mera personlig är Monika Fagerholms text om henne i andra delen av *Finlands svenska litteraturhistoria* (2000) där författarskapet delas in i tre perioder, estetiskt, estetiskt-etiskt och ”mot slutet av femtiotalet, ett utpräglat etiskt skede, då frågorna om skuld och medlidande blir (...) påträngande...” Kierkegaards avslutande religiösa stadium på livets väg nådde hon, fast inte mycket från de åren ännu kommit på tryck.

Tuva Korsströms långa krönika om föräldrarnas romans, tvekan, snabba giftermål under kriget och skilsmässan efteråt är en genomlysning av två mycket olika personer (och de tidigare släktleden) som tycks ha passat sällsynt illa samman: hon blev tilltagande depressiv och sjuklig, med korta periodvisa psykotiska vilstelser på Lappvikens sinnessjukhus, han var en charmerande sällskapsmänniska, trygg men slarvig, inte minst med pengar.

Paret flyttade till Nykarleby i Österbotten, en småstad som var påfrestande för henne och där hon kände sig snärjd och instängd. Han blev en mycket omtyckt seminarielärare i slöjd och teckning där fram till sin förtidiga död vid 54 års ålder, även om han försökte få tjänster på andra håll.

Man får samtidigt veta mycket om Finlands 1900-tal, och om stämningarna under vinterkriget och fortsättningskriget, inte minst genom Torsten

Korsströms brev från fronten. ”Jag ville veta hurudana mina föräldrar var som barn och unga: jag ville skärskåda dem när de – häftigt förälskade – gick in i ett livslångt beroendeskop som för min mors del till slut övergick i hat.” Det blir lika mycket en berättelse om de båda döttrarnas lyckliga somrar på landet med en varm och omtänksam fader (och hans trogna hund som blev gammal) och om deras tonår i en helsingforslägenhet samman med en allt mera labil, sjuklig och misstänksam mor, och en redogörelse för hur de överlevde vardagen samman med en ”skrivande varelse med en passionerad bindning till livet och en ännu starkare till döden.”

Vi får veta mycket om släkten, om morfadern som avled tidigt i en hjärtattack fast han nog kunde ha räddats om det inte råkade hända en första maj under förbudstiden. Han föll omkull på gatan, man trodde han var berusad och förpassade honom till en cell där han dog, oövervakad – då var Mirjam bara sju år gammal, och det gav henne en livsvarig vilsenhet i tillvaron.

En syster till Totti dog tidigt i lungsot och en bror i cancer, båda plötsligt slocknade ljusgestalter i familjen. Denna krönika återberättas och rekonstrueras med hjälp av de många brev och Mirjams dagböcker som Tuva Korsström tålmodigt satt sig in i, men den vilar också på hennes och systemen Kyras egna minnen och anteckningar: ”Min

bok kom rätt mycket att handla om två systrar, Kyra och Tuva. De omgavs av kärlek, men också av orättvisa, förlust och sorg.”

Så växer det fram ett porträtt av Tuva själv som ung, från de tidigaste minnena fram till faderns plötsliga bortgång och till den dag hon gifter sig, och med moderns död i en hjärnblödning 1967 som slutpunkt – hon nådde samma ålder som sin fränskilde man. Det är en gripande och behärskad berättelse, full av sympati för två väsensskilda föräldrar.

Samtidigt visar Tuva Korsström en suverän överblick i sin känsliga och kunniga genomgång av moderns både publicerade verk och av de hittills otryckta manuskripten. Mirjam Tuominens noveller, dikter, prosastycken, essäer (bland dem en tidig avhandling om Hjalmar Bergman och senare studier om Hölderlin och Kafka) och översättningar förutsätter en vaken läsare. De blir alltmer krävande ju längre fram man tar sig, fram till de sena visionära texterna som nu snart kommer i tryck, långt om länge.

Men det är en möda värd ansträngningen. Hon hör, med akademisekretären Anders Olssons ord ”till den lilla skara författare som alltid återstår när konjunkturen blåst undan, och när eftertanken inställer sig.” Till vår hjälp har vi nu Tuva Korsströms stora levnadsteckning, förtjänt av alla priser

och lovord. Efter den vet vi så mycket mer om Mirjam Tuominen och hennes egenartade författarskap.

Ivo Holmqvist

INGRID SVENSSON (red.)

Kungliga biblioteket i ord och bild

Stockholm: Kungliga biblioteket, Acta Bibliothecae regiae Stockholmiensis 89, 2018. 431 s.

Vad är Sveriges nationalbibliotek och vad gör man där? Boken *Kungliga biblioteket i ord och bild* ger svaret i en brett upplagd historik. Läsaren får göra bekantskap med Kungliga biblioteket (KB) i helfigur. KB:s långa historia framställs kronologiskt, från en trevande början i de kungliga biblioteken på

1500-talet fram till nutid, interfolierad med tematiska avsnitt som belyser olika aspekter av verksamheten vad gäller handskrifter, specialsamlingar, pliktleveranser, katalogiseringsregler, bevarandeproblematik, säkerhetsfrågor, 1900-talets nya medier med mycket mera. Redaktören Ingrid Svensson har själv skrivit merparten av texten. Härutöver bidrar 18 KB-medarbetare med kapitel som behandlar olika delar av bibliotekets verksamhet.

Kungliga biblioteket har sitt ursprung i svenska kungars och drottningars bibliotek. Därav namnet, som har fått hänga med fram till i dag, även om det funnits förslag om att ändra det till Riksbiblioteket eller Nationalbiblioteket. Enstaka volymer från Vasakungarnas bibliotek på 1500-talet finns bevarade, men det är först på 1600-talet med krigsbyten från 30-åriga kriget, den bokintresserade drottning Kristina, och kansliordningen från 1661 som boksamlingar av större omfattning börjar ta form.

Stormakten Sverige var väl medveten om bristen på inhemsk kultur, bildning och bibliotek, och stora mängder krigsbyten fördes hem, däribland böcker, efter de svenska segrarna på kontinenten. Drottning Kristinas vetenskapliga intressen och törst efter böcker ökade på de kungliga samlingarna.

Kansliordningen från 1661 stadgade att två exemplar av allt som trycktes i

riket skulle skickas för granskning till det kungliga kansliet. Sverige hade fått sin första lag om ”pliktexemplar”. Detta årtal används ibland för att markera nationalbibliotekets födelse. Uppdraget att ta hand om tryckta pliktexemplar utvidgades under 1970- och 1990-talen till att omfatta även audiovisuellt material. Sedan 2012 omfattar pliktleveranslagen även elektroniskt material, en lag som började tillämpas 2015.

Den ödesdigra branden på slottet Tre kronor 1697 var en katastrof inte minst för bok- och arkivsamlingarna som förvarades där. Riksarkivet förlorade en tredjedel av sina dokument och det kungliga biblioteket cirka 70 procent av de tryckta samlingarna och 80 procent av sina handskrifter. Endast det som kunde bäras ut eller kastas från fönstren kunde räddas.

Det skulle dröja innan man fick ordning på insamlandet, uppordnandet och förvarandet. De närmaste århundradena efter branden blev besvärliga för biblioteket. Lokalfrågorna var ett ständigt bekymmer ända tills biblioteket fick en permanent hemvist i Humlegården 1878, i en byggnad speciellt designad för dess behov. Det kan tilläggas att lokalfrågor har fortsatt och fortsätter att vara aktuella in i nutid. Samlingarna, som för närvarande uppgår till 17,5 hyllmil, kräver ständigt mera utrymme. De växer årligen med cirka 1 300 hyllmeter.

Donationer av böcker och handskrifter spelade under lång tid den största rollen för bibliotekets tillväxt. Särskilt under 1700-talet tillfördes samlingarna många betydande privata gåvor. Framstående boksamlare bidrog till att bygga upp biblioteket. Här kan som exempel nämnas Magnus Gabriel De la Gardie (1622–1686), Sten Bielke (1624–1684), Gustaf Rålamb (1675–1750), Carl Gustaf Tessin (1695–1770) och Adam Horn (1717–1778), vilka bidragit både med enskilda dyrgripar och större mängder böcker. Även Bernadottekungarna på 1800-talet skänkte handbibliotek som ytterligare stärkte KB:s franska samlingar.

Successivt under den senare delen av 1800-talet stabiliserades förhållandena och en professionell biblioteksverksamhet började ta form. Pehr Malmström (kunglig bibliotekarie 1795–1811) lyfts fram som den förste bibliotekschefen som diskuterade KB:s roll, formulerade en vision för biblioteket och kraftfullt argumenterade för ökade statsanslag. Utan att använda begreppet nationalbibliotek var han inne på att definiera vilka ämnesområden som KB skulle satsa på och ansåg att i synnerhet "alt hvad som angår fäderneslandet" borde finnas i samlingarna.

Efter ytterligare några chefer som i någon mån byggde vidare på Malmströms ideer inträdde den legendariske Gustaf Edvard Klemming i bibliote-

ket. Han började arbeta där 1844 utan lön, och avancerade till högste chef, först med titeln kunglig bibliotekarie 1865–1877, och sedan som överbibliotekarie från 1878 till sin pensionering 1890.

Klemming kom till biblioteket med sin boksamling som han börjat samla vid 12 års ålder och skänkte till biblioteket 1856 när han blev tillförordnad amanuens. Det rörde sig om cirka 10 000 volymer med fokus på svensk litteratur, både böcker och handskrifter. Klemmings starka intresse för den svenska samlingens förkovran förvandlade KB till ett svenskt nationalbibliotek värt namnet. Klemming ville också döpa om biblioteket till Riksbiblioteket. Det var under Klemmings tid som chef som biblioteket kunde flytta in i den nya byggnaden i Humlegården.

Under 1900-talet tog en rad dugliga och målmedvetna chefer och medarbetare vid. Flera av dem var anställda under lång tid och ges ordentligt med utrymme i boken i kärleksfullt tecknade porträtt. Här följer ett axplock. En betydande insats gjordes av Erik Wilhelm Dahlgren (1903–1916) i seklets början, med bland annat framgångsrika anslagsframställningar och ett ökat fokus på den utländska samlingen. Hans efterföljare Isak Collijn (1916–1940) fortsatte utvecklingen av biblioteket; han var själv bibliograf och forskare med omfattande internatio-

nella kontakter.

Jag vill också nämna den mest namnkunnige medarbetaren August Strindberg som var anställd från 1874 till 1882; spår av hans arbete vid biblioteket finns både på katalogkort och i beskrivningar i några av hans litterära verk. En medarbetare som inte heller får förbigås är Valfrid Palmgren, KB:s först anställda kvinna, som började arbeta 1905. Men hon stannade inte så länge vid KB utan kom att göra sina största insatser som pionjär inom folkbiblioteksområdet.

Nationalbibliotekets huvuduppgift består idag i att samla, ordna, tillhandahålla och bevara det material som levereras enligt lagen om leveransplikt, i syfte att bevara det svenska kulturarvet, att främja forskningen och att säkra varje medborgares rätt att ta del av information. I detta uppdrag ingår även att samla publikationer utgivna utomlands med svensk anknytning, det vill säga sådana som handlar om Sverige och svenska förhållanden, inklusive översättningar av svensk skönlitteratur. KB har också en funktion som forskningsbibliotek och köper in utländsk litteratur som stöd för forskningen.

Antologin *Kungliga biblioteket i ord och bild* är rikligt illustrerad och lever väl upp till sin titel. Bilderna, som genomgående är i färg, håller hög kvalitet och är en utmärkt guide till mångfalden i samlingarna. Illustrationerna stöder textframställningen och är ofta

försedda med faktsäckade bildtexter. De många bildernas placering är ibland lite problematisk eftersom de hugger av texten och stör läsningen.

Stilen är populärvetenskaplig vilket gör boken lättläst. Den är skriven för en bred läsekrets och belyser samlingar och verksamhet i dess fulla vidd. Denna typ av berättelse om KB har hittills saknats och fyller en lucka i litteraturen om Sveriges nationalbibliotek. En lista med lästips och referenser leder den som blir nyfiken till vidare studier.

Berättelsen om bibliotekets utveckling genom århundradena står i centrum och flätas samman med personbeskrivningar av de bibliotekarierna som verkade vid biblioteket och drev utvecklingen framåt. Eftersom de ofta stannade vid sina tjänster under lång tid lämnar boken ett kvarstående intryck av en rad mer eller mindre färgstarka personer. En riksbibliotekarielängd ger god vägledning för den personhistoriskt intresserade läsaren. Men tyvärr saknas både person- och sakregister vilket gör det besvärligt för läsaren att hitta tillbaka i texten.

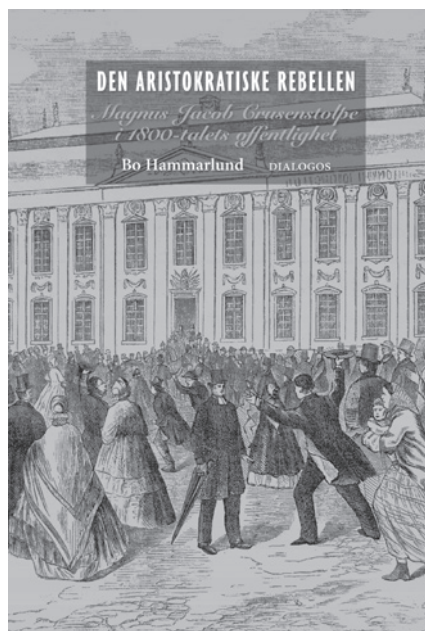
Mångsidigheten i bibliotekets verksamhet belyses på ett utmärkt sätt i de tematiska avsnitten. Man kan läsa om bredden i det material som samlas in, särskilt efter det att Statens ljud- och bildarkiv sedan den 1 januari 2009 ingår i KB. Allt tryckt material – från inbjudningskort och affischer till bro-

schyrrer och böcker – tas om hand, liksom audiovisuellt material som fonogram, filmer, radio- och teveprogram och så vidare, och sedan något är även elektroniskt material.

Den snabbt föränderliga tekniken och dess olika produkter, inte minst på det digitala området, har helt ändrat medielandskapet och ställer nationalbiblioteket inför ständigt nya utmaningar. Också inom de övriga huvudverksamheterna att ordna, tillhandahålla och bevara rymts metodiska och tekniska överväganden som krävt och kräver stor omställning till digitala system.

Kerstin Assarsson-Rizzi

BO HAMMARLUND

Den aristokratiske rebellen: Magnus Jacob Crusenstolpe i 1800-talets offentlighet

Falun: Dialogos, 2017. 368 s.

”Historiskt, sa Crusenstolpe” är ett uttryck som den som intresserar sig för tidigt svenskt 1800-tal nog träffat på ett antal gånger. Dess innebörd är en viss skepsis till någon uppgift avseende svensk historia. Därmed påminner det faktiskt en del om dagens tveksamhet när det gäller vad som uppfattas som fejkinformation eller produkter från någon illasinnad trollfabrik. Skillnaden är att de senare har tillkommit för att aktivt missleda eller rentav luras.

Men sådana ambitioner hade inte Magnus Jacob Crusenstolpe (1795–1865), om vilken Bo Hammarlund skrivit en omfattande och väldokumenterad biografi.

Däremot hade denne annorlunda adelsman en brinnande lust att diskutera och bekämpa allsköns orättvisor och ofrihet i det dåtida Sverige. Detta kunde han exempelvis göra i sin egenskap av främste talesman för sin adelssläkt på Riddarhuset; under denna tid som bekant ett direkt centralt forum i vår samhällsdebatt. Men framför allt uppträdde Crusenstolpe livet igenom som en mycket aktivt verksam och orädd skribent – ja, snarare var han stundom rent dumdristig.

Efter uppväxten i Jönköping valde han i likhet med fadern – vice president i Göta hovrätt – juristbanan, läste i Lund och avlade 1814 hovrättsexamen med högsta betyget ”laudatur”. Sex år senare blev han adjungerad vid Svea hovrätt med titeln häradshövding och vägen till en karriär som ämbetsman tycktes utstakad för den välutbildade, unge aristokraten. Och i nästan två hela decennier tjänstgjorde han faktiskt också som en sådan; bland annat en tid som landskanslist i Skaraborgs län och senare som assessor vid hovrätten.

Men hans starka självkänsla och obändiga tro på sin förmåga att förändra världen låg i vägen. Han tilltalades starkt av dem som vågade protestera mot vad som i boken kallas ”maktens

megafoner”. Hans omhuldade förebilder hette Hans Järta, Thomas Thorild och Benjamin Höijer. Som några av sina främsta uppgifter i livet såg Crusenstolpe att bekämpa alla omotiverade inskränkningar i den enskilde individens frihet samt att motverka allt slags våld, förtryck och maktspråk. Framför allt kom hans insatser att avse frågor om offentlighet och tryckfrihet, liksom om övergrepp mot enskilda individer.

Sådana för överheten obekväma tankar framförde han främst med hjälp av sin penna. Ur den flöt en oavbruten ström av texter där han hänsynslöst uppriktigt – och inte sällan med hjälp av närmast blodig satir – kämpade för politiska reformer. Hans språkliga prestationer besitter ett liv och en spänst som gör dem mycket lättlästa ännu idag, trots att mer än halvtannat sekel passerat sedan de tillkom.

Sammantaget är redan hans skriftliga produktion utomordentligt imponerande – utgör helt enkelt ett storartat livsverk. Det omfattar tiotusentals sidor; bland annat mycket populära noveller och romaner. Men härutöver svarade han för dagsaktuella politiska analyser och pamfletter som drabbade de politiska motståndarna. Ofta fick detta formen av texter i för den dåtida regeringen obekväma tidningar; exempelvis *Fäderneslandet* och *Aftonbladet*.

Med sådana aktiviteter är det inte överraskande att han – trots sålunda

inledande goda relationer med tidens tongivande och dominerande kretsar kring hovet – efterhand lyckades reta upp detta etablissemang rejält. Spänningarna nådde sin kulmen när Crusenstolpe i januari 1838 lät publicera ett antal fingerade brev med ironiska och raljerande kommentarer till dagshändelserna. Till stor del innebar dessa en seriös kritik av Karl Johans och regeringens politik.

Majestätet självt var tveksamt hur och om detta skulle bemötas. Han mindes sannolikt teatermannen Anders Lindeberg som fyra år tidigare dömts för majestätsbrott. Enligt då gällande lag skulle denne ha halshugits men han vägrade undgå straffet genom att begära nåd. Det hela väckte stor och för regimen mycket negativ uppmärksamhet. Till slut lyckades den undvika att tvingas verkställa domen genom att under närmast farsartade former kasta ut Lindeberg från fängelset; man ville till varje pris undvika att denne blev martyr.

Kungen fruktade nog nu en upprepning av denna löjeväckande utgång men flera nyckelfigurer i hans kansli reagerade mycket kraftigt på Crusenstolpes skrivelser vilka också innehöll direkta förlöjliganden av dem. Detta fick så småningom till följd att han åtalades för majestätsbrott och dömdes till ett långvarigt fängelsestraff på Vaxholms fästning. Processen mot honom

väckte stor uppmärksamhet och ledde till våldsamma och blodiga kravaller i Stockholm. Transporten ut till Vaxholm följdes av många och har sagts vara hans stoltaste stund.

Det inträffade ledde till att han vid denna tid blev en av Sveriges mest hylade och beundrade personer; i den liberala pressen rentav beskriven som ”Hjälten för dagen” eller ”Nationens man”. I kretsarna kring kungen var han samtidigt en av landets mest hatade och avskydda gestalter. Så allvarlig var nog dock inte denna bestraffning; tvärtom umgicks han med fängelsedirektören, tilläts ta dit mat från egna leverantörer och mottaga täta besök av hustrun liksom ordna träffar med sina meningsfränder. Men de styrande lyckades på detta sätt ändå se till att han inte kunde delta i arbetet under riksdagen 1840–1841.

Crusenstolpes främsta mål var avskaffandet av den dåtida riksdagen och dess fyra stånd, som han menade inte alls representerade landets befolkning; om de nu någonsin hade gjort det. Därför lade han fram ett antal förslag och deltog aktivt i diskussionen om en ny ordning där stånden skulle försvinna. Tragiken är att han aldrig fick uppleva genomförandet av tvåkammarriksdagen vilket som bekant skedde 1865–1866. Då hade han gått ur tiden – bara året före.

Kanske det är just främst som reformator

och ivrig kritiker av vår folkrepresentation som han gått till historien. Genom sina insatser bidrog han otvivelaktigt till att förändra Sverige till ett mer öppet och demokratiskt samhälle. Men då glömmer man att hans skrifter också omfattade texter om Sveriges historia. De utkom i en strid ström och blev mycket lästa. De gav också goda bidrag till familjens ekonomi. Problemet är att han väl ofta tog till överord och en god fantasi när det gällde att fylla i existerande kunskapsluckor. När detta påtalades försvarade han sig med stor energi. Det är så det inledande lätt spydiga uttrycket ”Historiskt, sa Crusenstolpe” kom till bland hans kritiker.

Fram tonar bilden av en komplicerad person med ett starkt temperament, bångstyrig, oppositionell och upprorisk, tillika i vissa sammanhang ytterligt emotionell, ja, närmast naiv. En direkt avgörande förutsättning för hans ständiga aktiviteter tycks dessutom ha varit att hustrun Sophie – född Palmstruch – och dottern Charlotte (1826–1896) underordnade sig honom helt. Enligt vittnesmål av Emilie Flygare-Carlén utnyttjade han dem fullständigt och hänsynslöst som sekreterare, hushållerskor, arkivarier, sällskapsdammer och lektörer; kanske ett inte alldeles ovanligt förhållande för sin tid.

Boken är väl illustrerad och innehåller såväl ett utmärkt personregister som en omfattande källredovisning.

Författaren Bo Hammarlund är disputerad historiker och förutvarande kansliarkivarie i Regeringskansliet. Redan tidigare har han behandlat Crusenstolpes gestalt i *PHT* och även medverkat med recensioner och debattartiklar i ett antal andra facktidskrifter. Vare nog med att konstatera att han väl behärskar sitt ämne; inte bara bokens anorlunda och egensinnige huvudperson utan också den mycket omvälvande tid som denne verkade i, liksom de viktigaste medaktörerna. Tyvärr är skriften lite ostrukturerad med vissa irriterande upprepningar, vilket dock inte hindrar att den är klart läsvärd och ger inspirerande inblickar i denna annars lätt styvmoderligt behandlade period i vår historia.

Bo G Hall

CARINA BURMAN

Vi romantiska resenärer: Med Ellen Rydelius i Rom

Stockholm: Natur & Kultur, 2016. 256 s.

Historien är full av oförtjänt bortglömda kvinnor, som nästan helt försvunnit in i det förflutnas skuggor trots att de var kända och rentav framstående i sin tid och trots att de lämnat spår efter sig i form av till exempel litteratur. Till den skaran hör journalisten och översättaren Ellen Rydelius: en självständig och smått äventyrligt lagd kvinna som levde ett liv ganska olikt många andra kvinnors i hennes generation, och som stod bakom introduktionen

av en ny litterär genre i Sverige: guideboken. Hennes livsgärning har litteraturvetaren och författaren Carina Burman lyft ur glömskan i sin mångsidiga *Vi romantiska resenärer*, en bok som också handlar om den stad som var Rydelius – och även är Burmans – favoritstad, nämligen Rom.

Född 1885 växte Ellen Rydelius upp i en grosshandlarfamilj i Norrköping där hon tillbringade mycket tid med att längta efter ”ett brokigare liv”. Hon fick möjlighet att studera i Uppsala där hon gav sig i kast med såväl en rad språk som ett glatt studentliv. Direkt efter kandidatexamen lyckades hon tjata sig till att få åka till Kazan i Centralryssland för att bättra på sin ryska. Faderns tragiska död satte emellertid punkt för studierna. Den unga Ellen behövde nu försörja sig själv och befann sig snart vara en hårt arbetande journalist och översättare. Det förblev hon livet ut. Ställningen som med tiden ensamstående mor medgav inte annat, men något annat liv än yrkeskvinnans är det svårt att tro att denna nyfikna och energiska människa hade velat ha.

Rydelius översättningar från bland annat ryska blev lovordade och hon introducerade en rad nya författare för den svenska publiken, men det var som författare till resehandböcker hon slog igenom på en bredare front. Ett stipendium möjliggjorde en längre vistelse i Rom tillsammans med dottern, och

kärleken till staden, maten och människorna blev livslång. 1927 kom *Rom på 8 dagar*, som sedan under 30 år skulle ges ut hela tio upplagor. Under dessa decennier, framför allt under den fascistiska perioden, ägde stora byggprojekt rum, en förändring som kan följas genom de olika upplagorna. Efter Rom-boken kom guideböcker om Paris, Berlin, Prag, Wien, New York och en rad andra storstäder – även Stockholm – att bekanta sig med på just åtta dagar. Till och med Finland, Estland och Lettland blev föremål för den hängivna resenären Rydelius intresse och penna.

Rest har människor gjort i alla tider, men längre tillbaka med syften som ofta var mindre nöjesbetonade än moderna turisternas. De pilgrimer, kringvandrande gesäller och adelsynglingar på *grand tour* som rörde sig kors och tvärs genom Europa hade siktet inställt på annat än god mat och avkoppling, men någon form av vägledning behövde även de. Resehandböckernas historia går alltså långt tillbaka, men deras storhetstid började på 1800-talet då en reslysten medelklass började ta form och nya färdmedel utvecklades. Den tyske bokhandlaren Karl Baedekers guideböcker slog igenom stort och kom att dominera marknaden så till den grad att hans namn blev synonymt med guidebok.

Att Ellen Rydelius ganska snart kom

att kallas ”den svenska Baedeker” speglar böckernas framgång. Mellan utgivningarna ägnade hon sig dessutom flitigt åt att föreläsa, både i radio och under talrika turnéer runtom i landet, vilket inte gjorde saken sämre. Ställningen som Sveriges främsta guideboks författare behöll hon ända till sin död.

Om man jämför med de flerhundra sidiga biografier som ges ut idag är denna förhållandevis kortfattad, men Carina Burman har lyckats lyfta fram sådant ur Rydelius liv och författarskap som ändå ger läsaren en komplex bild av denna ganska ovanliga kvinna, som både människa och skribent. Ellen Rydelius tillät sig också att ta plats i *Rom på 8 dagar*, som Burman presenterar en grundlig genomgång av. Med ett modernt uttryck kan man säga att Rydelius bjöd på sig själv, och det var i mångt och mycket det som gjorde guideböckerna så omtyckta. Hennes personligt hållna beskrivningar av Rom och romarna och livet i staden hade en förtrolig och humoristisk ton som placerade läsaren på hennes egen nivå. Som turist reste man inte ensam utan med den entusiastiska Ellen vid sin sida – eller ett steg före, glatt vinkande åt en att skynda på.

Man får också en hel del av Rom i Burmans bok. Kärleken till staden delar hon som sagt med sin huvudperson, vars guidebok hon med gott resultat

följt under sina besök, trots att många år gått sedan den sista utgåvan. *Vi romantiska resenärer* innehåller dessutom en sammanställning av de restauranger och kaféer Rydelius rekommenderat för de tänkta åtta dagarna (flera av etablissemangen finns för övrigt ännu kvar) – hon var lika intresserad av och nogga med den lekamliga spisen som den kulturella, och tycks ha sett det som en mission att väcka de ovana svenska resenärernas intresse för nya råvaror och maträtter. Hennes egen passion för det italienska köket är inte att ta fel på.

Carina Burmans bok är välskriven och lättillgänglig, men innehåller också en imponerande notapparat och källförteckning, liksom ett föredömligt person- och verksregister. Om någon kritik ska riktas mot boken är det möjligen att den tycks lite osäker på vad den huvudsakligen ska skildra – Ellen Rydelius, resehandböcker eller Rom. Å andra sidan är det inte så lätt att separera de tre, och som läsare är det svårt att vara missnöjd med att både få bekanta sig med en spännande kvinna med aptit på livet och dess goda, lära något om en genre man tidigare kanske inte begrundat så mycket och dessutom serveras en rad romerska aptitretare av olika slag. Den rutinerade Romresenären kan förmodligen nicka förnöjt och igenkännande och den som sällan varit där – som undertecknad – får god lust att genast bege sig till den eviga staden.

Kanske med såväl *Rom på 8 dagar* som *Vi romantiska resenärer* i handen.

Lena Milton

OLA WINBERG

Den statskloka resan: Adels peregrinationer 1610–1680

Uppsala: Uppsala universitet, 2018. 414 s.

För den som intresserar sig för svenska adelsmän under tidigmodern tid är det ingen nyhet att de ofta gjorde resor i Europa som del av, eller avslutning på, sin utbildning. Det var mycket en ung adelsman behövde lära sig och allt kunde inte insupas i hemlandet. Universiteten i Tyskland och Holland gav en utbildning som Uppsala och Lund in-

te kunde mäta sig med, exercitiesalarna i Frankrike excellerade över sina svenska motsvarigheter och umgängeslivet i Paris var vida överlägset det stockholmska. För en ambitiös adelsfamilj var en utrikes resa en dyr men lönsam investering som väsentligt kunde snabba på sonens karriär i den svenska statsapparaten. Trots fenomenets omfattning har inte mycket forskning ägnats adelns peregrinationer, men detta har ändrats i och med Ola Winbergs nyligen publicerade doktorsavhandling.

I centrum för undersökningen står 23 individer som tillsammans gjorde 18 resor. Orsaken till att det är fler resenärer än resor är att bröder kunde resa tillsammans. Det gjorde till exempel Ture och Åke Natt och Dag som genomförde sin rundresa 1610–1614, den första resan i undersökningen. Bröderna var i tonåren, vilket var vanligast, och man reste tillsammans med en handledare. Wittenberg, Lübeck och Tübingen var de tre viktigaste orterna på deras resa. Avhandlingens siste resenär, Göran Gyllenstierna, besökte däremot inte någon av dessa platser. Under åren 1682–1685 delade han sin tid mellan Paris (nästan en tredjedel av resan), Utrecht (16 procent), Rom (11 procent), Leiden (5,5 procent) och Venedig (4 procent), samt ytterligare ett antal orter i Italien och Holland. Gyllenstierna avslutade sin resa med en vistelse i London, vilket inte var ovanligt. Men

det var få svenskar som stannade någon längre tid där och inte många som besökte de engelska universitetsstäderna.

Winberg följer sina resenärer i detalj vilket gör att boken är intressant även ur personhistoriskt perspektiv. Detta underlättas förstås också av personregistret. Han har använt olika typer av källmaterial för att kunna belysa resorna så fullödigt som möjligt. Dels har han förstås använt resenärernas egna resejournaler, men också brev och räkenskaper, för att kunna besvara frågor om vart de åkte, vad de gjorde och hur mycket det kostade.

Resmålen var relativt konstanta med vissa variationer. De viktigaste länderna var Holland, Frankrike, Italien och Tyskland, och de ledande städerna Leiden, Paris och Rom. I Holland besöktes Amsterdam för att studera maritim ekonomi, Haag för det politiska livet och Leiden för universitetsstudier. Leiden kunde erbjuda universitetsutbildning av hög kvalitet och många svenskar sökte sig dit; i slutet av 1630-talet vistades så många som ett 30-tal svenska adelsmän där samtidigt. Leiden var under första hälften av 1600-talet den ort där man gjorde resans längsta uppehåll.

Mot slutet av seklet var Paris den stad dit alla adelsynglingar längtade. Där kunde man öva sig i ridning, fäktning och dans, man kunde prata franska och delta i det omfattande sällskapslivet. Det var dyrt att vistas i Paris

och för föräldrarna som skulle bekosta vistelsen ingav staden en känsla av skräck snarare än lockelse. Några, som Axel Oxenstierna, argumenterade vilt mot långa Parisvistelser, men till ingen nytta. Det var dit de unga adelsmännen helst av allt ville åka. Nils Bielke, som reste på 1660-talet, tillbringade så mycket som 80 procent av sin resa i Paris.

I Paris kunde de unga resenärerna också ägna sig åt det som kostade mest pengar på hela resan – att köpa kläder! Universitetslärare, böcker, dansmästare med mera kostade inte mycket jämfört med de klädinköp man ägnade sig åt i den franska huvudstaden. Nils Bielke använde 40 procent av sin budget på kläder, men inte mer än maximalt en tiondel på lärare och böcker. En bidragande orsak till att klädkontot sköt i höjden var att han fick möjlighet att träffa Frankrikes kung Ludvig XIV och drottning Maria Teresia, något som förunnades ytterst få svenska adelsynglingar. Detta krävde också stora investeringar i lämplig utstyrsel och transportmedel.

En tur till Italien stod på de flesta resenärers program, även om det också fanns kritiska röster mot att åka dit. Framförallt uppfattades Italien som osäkert och resenärerna uppmanades att inte ta med sig några ”lutherska” böcker som kunde väcka misstänksamhet. Dessa invändningar bleknade så

småningom bort och *il giro d'Italia* blev ett självklart inslag i resan.

Genomförandet av en adlig peregrination föregicks av en mängd instruktioner som skulle styra ynglingarna till de mest givande resmålen. Instruktionerna kunde man finna i böcker eller få från släktingar med egen erfarenhet. Inför besöket i Italien var den engelske katolske prästen och informatorn Richard Lassels bok *Voyage or Complete Journey through Italy* mycket inflytelserik. Lassels gav konkreta råd hur resan skulle läggas upp och vad man skulle se. Något kan det påminna om moderna guideböcker som till exempel hans beskrivning av Peterskyrkan med en lista innehållande 26 punkter som besökaren skulle uppmärksamma.

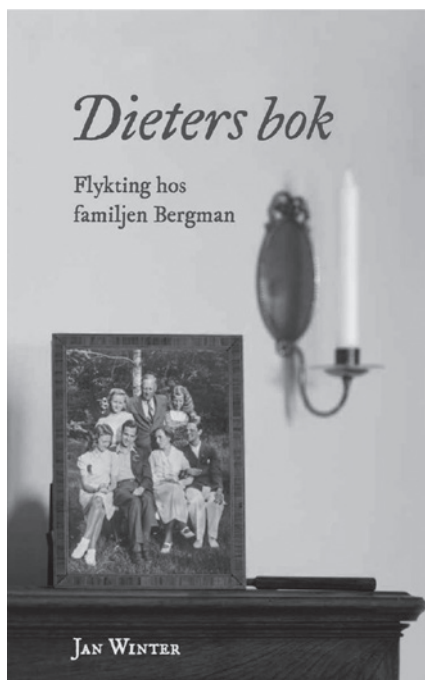
I Rom studerades, med hjälp av litteraturen och lokala guider, antika lämningar och modern arkitektur, det vill säga renässans och barock. Oftast vistades man i Rom i samband med de stora kyrkohögtiderna som julen, fastan med den inledande karnevalen och påsken. De lutherska resenärerna intresserade sig mycket för påvliga ceremonier och även något för påvestaten och dess makt.

En övergripande fråga för Ola Winberg är varför dessa peregrinationer genomfördes. För att besvara den har han studerat akademiska avhandlingar och tal samt de instruktioner som gavs resenärerna inför avfärd. Det är stats-

klokheden som står i centrum; resorna skulle tjäna statsmaktens behov genom att adelsmännen blev skickligare stats-tjänare. Detta motiv till resorna minskade dock alltmer till förmån för mer adliga intressen. För adeln var det viktigt att bibehålla sin sociala position gentemot andra allt starkare grupper. De färdigheter man lärde sig i Paris hjälpte till att upprätthålla den adliga självbilden och ställningen som samhällselit.

Ola Winberg har skrivit en mycket läsvärd och stimulerande avhandling. Boken är omfattningsrik, drygt 400 sidor, men känns aldrig tråkig. Författaren låter läsaren följa resenärerna tätt i spåren, men väjer inte heller för de övergripande resonemangen. För den personhistoriskt intresserade finns mycket att hämta kring hur unga adelsmän formades inför sin bana som ämbetsmän och militärer.

Åsa Karlsson

JAN WINTER

Dieters bok: Flykting hos familjen Bergman

Uppsala: Förlaget Tongång, 2018. 289 s.

Kring år 2000 och några år framåt publicerades flera böcker och intervjuer som betraktade Adolf Hitler ur helt nya vinklar. Några av hans sekreterare gav ut sina minnen. Hans chaufför och telegrafist med flera publicerade en självbiografi och Hitlers betjänter berättade i olika TV-program om naziledaren och hur han uppförde sig i sin närmiljö. Detta gav förstås ytterligare och annorlunda aspekter på personen Hitler där han för sina "närmaste"

ändå uppfattades som en vänlig och omsorgsfull chef.

Detta avvikande perspektiv på historiska personer är förstås inget nytt. Redan Jenny Linds sällskapsdam – Louise Johansson – skrev i mitten av 1800-talet dagbok om sitt mångåriga underställda liv med operastjärnan. Den publicerades visserligen först 1986 men ger en delvis ny och fördjupad bild av bland annat Jenny Linds tilltagande scenskräck liksom hennes illa dollda förälskelse i den gifte kompositören Felix Mendelsohn-Bartholdy.

I samtiden har regissören Ingmar Bergman på liknande vis skildrats ur annorlunda perspektiv än när personer som Jörn Donner, Vilgot Sjöman eller en Harry Schein skriver om en kollega. I Anita Haglöfs *Jag var Ingmar Bergmans hushållerska* registreras, jämfört med detta, en mycket avvikande och motsägelsefull bild av den store kulturmannen. Här framträder enligt Haglöf en personlighet inte olik den elake lektorn "Caligula" i filmen *Hets* eller Jan Malmsjös biskop i *Fanny och Alexander*. En viss överlappning och samstämmighet avseende Ingmar Bergmans personlighet kan man emellertid notera om man jämför med Scheins beskrivning av honom i memoarboken *Schein*.

Den bild som Ingmar Bergman genom bland annat sin självbiografi *Laterna magica* sökt skapa kring sin person har emellertid "drabbats" av ytterliga-

re en minnesbok, vilken liksom Haglöf drar många av Ingmar Bergmans uppgifter om sig själv och sin närmiljö i tvivelsmål. I denna framställning är emellertid inte Ingmar Bergman huvudperson. Det är i stället en ung tysk – Dieter Müller-Winter – som av en sinkadus under några år blir upptagen som fosterson i Bergmans föräldrahem varefter samme Dieter blir svensk medborgare och skapar sig en framgångsrik karriär i sitt nya hemland.

På bara några dagar under slutet av mars och början av april 1939 förändrades livet radikalt för den 17-årige Dieter. Från en osäker inbjudan till Norrland, dit han heller inte av säkerhetsskäl kan resa som utlänning, blev han upptagen som familjemedlem i ett prästhem i Stockholm. Detta ter sig allmänt egendomligt då husfatern enligt sonen påstås vara övertygad nazist medan Dieter Müller-Winter är halvjude.

Mystiken tätnar än mer när sagde yngling kan rapportera till sin heljudiska mor i Berlin att samme prästman ordnat med en särskild minnesringning i sin kyrka när Dieters far – som i ett nazistiskt perspektiv begått den nesliga handlingen att som arier gifta sig med en judinna – dör ett halvår senare. Detta egenartade handlingsätt från vår kyrkoherde (detta återigen utgående från sonens sakuppgifter) fullföljs då prästen genom sina goda kontakter

inom svensk byråkrati lite senare, våren 1940, ordnar så att både Dieters mor och ensamstående moster – alltså två heljudinnor – kan lämna Berlin för Stockholm.

Förklaringen till detta är förstås att kyrkoherden ifråga ingalunda hade några nazistiska böjelser. Detta är bara en bland en rad märkligheter i sonens Ingmar Bergmans memoarbok *Laterna magica* där fadern påstås ha röstat på nazistpartiet inte bara en utan flera gånger. I samma bok försöker storebror Dag begå självmord, systemen måste göra abort, fader har ett solitt rykte som barnmisshandlare, författaren är nära döden vid födseln och måste nöddöpas medan modern vid något tillfälle vill ända sitt liv genom att kasta sig ut från ett fönster i prästvåningen.

En huvudförklaring till upplägget av Bergmans självbiografi är sannolikt att en person som sysslar med dramatik åt sig också måste uppfinna ett liv med liknande innehåll. I detta passade heller inte ”styvbrodern” Dieter in eftersom han inte är omnämnd i *Laterna magica* trots att ynglingarna under flera år hade ett ofta dagligt umgänge.

Dieter Müller-Winter – senare Dieter Winter – kom att stanna som foster-son hos prästfamiljen Bergman under flera år eller fram till 1946. Skildringen av detta gestaltas av författaren, Dieters son Jan Winter, som en fri litterär framställning men bygger i huvudsak

på Karin Bergmans och Winters egna dagböcker vilket ju i sin tur borgar för en i huvudsak sannfärdig framställning.

Dessa viktiga år blev emellertid i någon mån problematiska för den unge Dieter. Med moderns ankomst till Sverige – hennes första intryck av fosterfamiljen var att den var ”underlig” men samtidigt fanns förstås tacksamheten att familjen räddat henne och sonen ur Hitlers klor – slets den unge Winter mellan två mödrar. Modern stannade i Stockholm och blev föreståndare för hem med judiska ungdomar. Båda mödrarna är alltså fysiskt närvarande.

Relationen till Erik Bergman tycks emellertid ha varit problemfri eller snarare stimulerande för Dieters del. Denne ordnade arbete åt Dieter på sin pastorsexpedition och även i kyrkan där Dieter bland annat fick leda andakter. Ett tag funderade Dieter också på en prästkarriär, vilken han emellertid gav upp till Erik Bergmans besvikelse. Samtidigt framstår Erik Bergman som en mångsidigt begåvad person, utrustad med omfattande social kompetens och också gediget omtyckt som präst i sin församling.

Relationen med Karin Bergman blev för Dieter underhand besvärande. Hon var en varm och uppoffrande person men med ett påtagligt kontrollbehov, som förstås blev allt mer obsolet med Dieters stigande ålder. Dieters relation

till sonen Ingmar var inte heller den bästa. Dieter utsattes för ett genomgående översitteri – biskopen och lektorn verkar återkomma i yngre förklädnad.

Dieter benämndes som regel som ”den omskurne juden” och tvingades ta del i diverse teaterverksamhet, medan Ingmars svartsjuka om moderns gunst toppades när Ingmars dåvarande flickvän Karin Lannby, som var den hemliga agenten ”Annette”, angav Dieter som en säkerhetsrisk till Försvarsstaben. Inspiratör till detta torde utan tvekan ha varit ”fosterbrodern” som djupt ogillade ”gökungen” även om Ingmar Bergman nu inte längre bodde i föräldrahemmet. Nu hände emellertid ingenting eftersom man på Försvarsstaben inte brydde sig om anmälan.

Vad som emellertid inte framgår så tydligt i Jan Winters framställning är att Dieters vistelse i prästhemmet på Östermalm i Stockholm under de sju åren bör ha tilldelat honom ett omfattande bildningskapital som i hög grad underlättade en fortsatt karriär i Sverige.

Den svenska han redan inhämtat i Berlin förbättrades förstås avsevärt och han lärde sig underhand det svenska samhällets kulturella koder. Han avlade en filosofie kandidatexamen vid Stockholms högskola och påbörjade en verksamhet som journalist – bland annat ingick han i den 1944 startande *Expressens* redaktion – för att senare

från början av 1960-talet göra en diplomatisk karriär med slutpost som generalkonsul i Berlin 1983–87. Han gifte sig 1948 med en adelsfröken, vilket emellertid ingav Karin Bergman viss oro. ”Mätte han kunna vårda den klenod som givits honom” skriver hon i sin dagbok i samband med bröllopet.

Spännande och intressant är också den inblick man får i boken om hemmen för judiska ungdomar. En av Dieters mostrar, som kommit till Sverige före Dieter, var föreståndare för ett hem i Uppsala medan moder som nämnts ovan blir chef för en liknande institution i Stockholm. Också regelbundna besök och verksamhet i dessa hem blev en viktig del i den unge Dieters liv. Man noterar emellertid de avgjort knappa ekonomiska förhållanden som institutionerna levde under och där relationerna med svenska myndigheter var mycket tröga och stödet från den mosaiska församlingen i Stockholm högst blygsamt.

Det hindrar nu inte att en rad av de omhändertagna ungdomarna kom att anpassa sig väl och en och annan kom också att göra betydande karriärer i Sverige. I denna begränsade krets skapar sig den duktige tecknaren Max Goldstein – ”Mago” och för övrigt Dieters kusin – ett namn inom svensk film och teatervärld där senare också samarbete med Ingmar Bergman ingår.

Ett annat namn som figurerar är den

unge Harry Schein som bebodde ungdomshemmet i Uppsala och skildras som en smula obstinat. Han ska också göra sig ett namn och också han samarbeta med samme Bergman. Ett tredje namn är nobelpristagaren Nelly Sachs. Hon och hennes judiska mor räddades också till Sverige där de en tid, fast ”överåriga”, tog in på ungdomshemmet i Stockholm.

Förutom den litterära berättelsen om Dieters liv i prästhemmet och senare år gör författaren en del källkritiska utläggningar. En handlar om att Ingmar Bergmans bror Dag ingalun-

da var nazist även om han är anklagad för detta i *Laterna magica*. I ytterligare andra vederläggs andra oriktiga uppgifter i samma bok. Ingmar Bergmans fleråriga uppbrott från hemmet varade sålunda bara några dygn och när han lämnade hemmet på allvar bibehöll han prästhemmets markservice avseende tvätt med mera, liksom att modern under många år fick ta emot och hantera övergivna fruar, fästmör och barn.

Jan Winters *Dieters bok* är en flyhänt skriven bok där man också fångas av målande skildringar av Stockholm under andra världskriget.

Ulf Hamilton

Det nyrenoverade Nationalmuseum: Om samlingar och personhistoria

Av Bo Lundström

I oktober 2018 återöppnade Nationalmuseum efter en fem år lång, men helt nödvändig renovering. Den föranledes främst av att den gamla museibygnaden, ritad av den tyske arkitekten Friedrich August Stüler och invigd 1866, var i bristfälligt skick. Samtidigt aktualiserades frågan om hur samlingarna skulle presenteras för publiken i framtiden. Ett mål var att kunna öka antalet föremål som skulle ställas ut, men ett stort problem med detta var att den befintliga ytan endast kunde ökas marginellt eftersom själva museibygnaden inte skulle byggas ut. Lösningen blev att avlägsna alla kontor, förråd och magasin, att över tid skifta olika delar av samlingarna samt att omdisponera ytorna på ett annat sätt än tidigare.

I det nyrenoverade Nationalmuseum är nu detta genomfört, men vad besökaren kanske framför allt lägger märke till är att ljuset har återvänt till museibygnaden. Tidigare igensatta fönster och ljusgårdar har öppnats på nytt och

borta är de små och mörka sidokabinetten. I den vackra skulpturgården – som tidigare var platsen för museets restaurang – flödar ljuset ner från det nya glastaket på Thorvaldsens dopängel, Fogelbergs kolossala marmorskulpturer och alla togaklädda förgrundsfigurer för det moderna Sverige.

I utställningssalarna har tekniskt avancerade fönsterglas och ett ljusreglerat gardinsystem installerats som gör att det går att se ut. Det nya inomhusklimatet med en jämn temperatur och luftfuktighet har dessutom medfört att målningar, konst på papper och konsthantverk nu kan visas tillsammans. Museets interiörer har också fått helt annorlunda färgsättningar, som mer stämmer med Stülers ursprungstankar. Mot lila och brunrött, gult och turkost framträder målningar och konsthantverk från olika epoker.

Själva huvudutställningen presenteras i en tidslinje som börjar på det översta planet och löper som i en slinga över de två följande våningsplanen.

Och också detta är en radikal förändring jämfört med tidigare, då konstverken skildes åt i olika våningsplan och var uppdelade i målar- och skulpturkonst i olika nationella skolor. Nu har man istället valt en kronologi, med en tidsaxel som dominerande princip samt en integration av alla konstarter.

Vidare har de tidigare tomma salsgolven fyllts med möbler och föremål som tids- och stilmässigt är integrerade med de utställda målningarna. Så har exempelvis Anne Vallayer-Costers *Porträtt av en violinist* placerats tillsammans med ett golvur från den franska rokokon och Émile Mascrés berömda helfigursporträtt av *Karl XIV Johan*, målat 1843, avtecknar sig effekt-

fullt mot en guldfärgad vägg, omgiven av tidstypiska kandelabrar och konsolbord i mahogny och brons.

Att notera är också att den tidigare inriktningen på att fokusera på enskilda konstnärskap och mästerverk har förändrats, och under temarubriker som "Historiemåleri och saga" presenteras exempelvis Gustaf Cederströms *Karl XII:s likfärd*, försedd med en informationstext som förklarar verket i dess idéhistoriska sammanhang. Också genusperspektivet har fått en framträdande plats. Tidigare kända och mindre kända kvinnliga konstnärers verk – Amalia Lindegren, Emma Ekwall, Bertha Wegmann, Julia Beck – har plockats fram, och i skulpturhal-

Museets tidigare restaurang har omvandlats till skulpturgård.
Foto: Anna Danielsson/Nationalmuseum.

len har man låtit en italiensk stenhug-gare göra en marmorbyst av Fredrika Bremer. Tidsandan och det historiska sammanhanget kommer för övrigt väl till uttryck också i de nyskrivna informationstexterna.

Det finns förstås mycket mer att säga om det nyrenoverade Nationalmuseum, men här är inte plats för detta. Låt oss i stället avslutningsvis försöka se de nya utställningarna utifrån ett person-historiskt perspektiv. Och vad kan vara lämpligare än att utgå från de utställda porträtten, den motivkategori där just människan står i centrum, och som ofta har och har haft en viktig plats i personhistoriska sammanhang.

Porträtt har använts inom vitt skilda discipliner i syfte att skapa någon form av närhet till svunna tider, både till personen som stått modell och mer allmänt genom porträttörens och de avbildades uppfattningar och värderingar, porträttets stil och uttryck. I det gamla Nationalmuseum fanns naturligtvis många porträtt att bese även om museet aldrig fungerat som ett porträttgalleri av samma karaktär som *National Portrait Gallery* i London.

Redan tidigt skapades, som Charlotta Krispinsson utrett i sin intresanta avhandling *Historiska porträtt som kunskapskälla* (2016), en åtskillnad mellan vad som var en konstsamling respektive en porträttsamling. Medan konstsamlingen visade upp na-

Kungaparet framför Mascrés porträtt av Karl XIV Johan vid invigningen av nya Nationalmuseum.

Foto: Linn Ablgren/Nationalmuseum.

tionell och internationell konsthistoria på ett konstmuseum, speglade en porträttsamling nationell historia och visades företrädesvis i miljöer som var av historisk betydelse. För Sveriges del är Statens porträttsamling på Gripsholms slott ett belysande exempel. Men nu finns i det nyrenoverade Nationalmuseum flera tidigare magasinerade och mindre kända porträtt utställda, som kan väcka förnyat intresse såväl för den avbildade personen, som för porträttören och det historiska och sociala sammanhang vari porträttet tillkommit.

Ett exempel är Olof Johan Södermarks vackra porträtt av skulptören Johan Niclas Byströms hushållerska Karolina Bygler, målat i Rom 1835. Även om vi vet en del om konstnären Södermark – av samtiden erkänd som den mest efterfrågade porträttmålaren

Miniatyrerna har fått en mer framträdande plats i nya Nationalmuseum.

Foto: Anna Danielsson/Nationalmuseum.

– kan just det nämnda porträttet både aktualisera gamla och nya frågor kring hans person, hans sociala och kulturella sammanhang och konstnärskap, men inte minst också lyfta fram tidigare mindre utredda frågeställningar, till exempel vilka hans modeller var som individer, vilken relation de hade till Södermark och hur de uppfattade hans porträttmåleri.

Miniatyrporträtten, en porträttkategori som alltid fånglat betraktaren genom sin intima och privata karaktär, hade tidigare en ganska undanskymd plats men har nu fått en betydligt mer framträdande roll. Här finns såväl svenska som internationella miniaty-

rister representerade – exempelvis engelsmannen William Charles Ross, vars utomordentliga miniatyrporträtt av en dam, kallad Mrs Ackland, inköptes av museet så sent som 2014; eller för att ta ett svenskt exempel, den mycket efterfrågade Jacob Axel Gillberg, som främst blev känd för sina profilporträtt. Också inför dessa bilder kan man naturligtvis ställa frågor om konstnären och hans bakgrund, vilka de människor var som lät avbilda sig av honom liksom varför hans miniatyrporträtt blev så populära i samtiden.

Det individuella porträttet – oavsett stil, uttryck eller utförande – är en bild av en människa som en gång lev

Carl Larssons "Midvinterblot" förvarades ihoprullad på två stora trärullar under renoveringen. Foto: Linn Ahlgren/Nationalmuseum.

och verkat. Men hur väl utfört och trovärdigt det än är – kan vi verkligen alltid lita på att porträttet inte ljuger och visar upp en falsk bild av hur personen sett ut? Det är en viktig fråga

att ha i minnet när man går runt och betraktar porträtten, antingen det är på Nationalmuseum i Stockholm, Statens porträttsamling på Gripsholm eller på *National Portrait Gallery* i London.

In Memoriam Ann Hörsell

Krigsarkivarie Ann Hörsell, mångårig ledamot i Personhistoriska samfundets styrelse, har avlidit vid 61 års ålder efter lång tids sjukdom.

Ann disputerade 1983, endast 26 år gammal, på avhandlingen *Borgare, smeder och änkor: ekonomi och befolkning i Eskilstuna gamla stad och fristad 1750–1850*. Efter studier i arkivvetenskap arbetade hon vid Krigsarkivet 1984–96. Hon hörde till en ny generation arkivarier som snabbt förstod datoriseringens möjligheter. Efter några år som landstingsarkivarie i Norrbotten återvände hon till Stockholm som chef för Antikvarisk-topografiska arkivet på Riksantikvarieämbetet. 2007 kom hon till Riksarkivet som arkivråd och chef för avdelningen för enskilda arkiv och 2012 återvände hon till Krigsarkivet som chef.

Förutom engagemanget såväl i arkivutbildningen som på det fackliga området ägnade Ann mycket tid åt egen forskning, men fick dygnets timmar att räcka till också för ett omfattande föreningsengagemang. Hon var 2008–2016 ledamot i Personhistoriska samfundets styrelse, och lade under de första åren ned mycket arbete på att ordna det väldiga arkivet. Med sitt

metodiska tillvägagångssätt uppnådde Ann ett gott resultat. Samfundet fick genom denna viktiga insats ett mer överskådligt arkiv som var enkelt att hitta i och realistiskt till sin omfattning.

Ann var en okonstlad person som uppträdde på samma sätt mot alla hon mötte. Hon gjorde intryck genom sin stora, ibland rentav frustande energi och sin ständiga beredskap att ta sig an arbetsuppgifter, stora som små. Vid gallringen av det omfattande lagret av *Personhistorisk tidskrift* drog hon sig inte för att själv krypa runt bland de dammiga kartongerna och bära bort dem. Hon bidrog med idéer för samfundets hemsida och projektet med att digitalisera *Personhistorisk tidskrift* låg henne varmt om hjärtat. Personhistoriska samfundet känner tacksamhet för Ann Hörsells kunniga och ständigt lika engagerade insats.

Medarbetare i detta nummer

Kerstin Assarsson-Rizzi (f. 1944), fil. dr. i engelsk litteraturvetenskap, M.A. i Librarianship, bibliotekarie vid Kungl. biblioteket, chef för Vitterhetsakademiens bibliotek. Nu pensionär. Har senast redigerat och utgivit *Hans Järta och Bror Emil Hildebrand: Brevväxling åren 1834–1847* (2017).

Per-Olof Fjällsby (f. 1950) disputerade 2012 vid Karlstads universitet med avhandlingen *Indien som utopi och verklighet: om den teosofiska rörelsens bidrag till indisk utbildning och politik 1879–1930*. Han har varit verksam som universitetslektor i historia samt varit prefekt för Institutionen för Samhälls- och kulturvetenskap vid Karlstads universitet. Har vidare under många år ansvarat för Karlstads universitets studiecenter i Varanasi, Indien.

Bo G Hall (f. 1938) är jur. kand. och fil. dr i historia. Disputerade våren 2010 på avhandlingen *Perspektiv på patron: Bruksägaren och statsministern Christian Lundeberg (1842–1911)*. Kommerseråd vid Kommerskollegium 1980–2003, samt ledamot av Kungl. Krigsvetenskapsakademien.

Åsa Karlsson (f. 1960) är fil. dr i historia vid Uppsala universitet 1994 på avhandlingen *Den jämlike undersåten: Karl XII:s förmögenhetsbeskattning 1713*. Hon är huvudredaktör för *Svenskt biografiskt lexikon* sedan 2002 samt har forskat om bland annat elitnätverk inom den karolinska rådsretsen och om svenska resenärer till Osmanska riket under 1700-talet.

Bo Lundström (f. 1962) är docent i konstvetenskap vid Uppsala universitet och förste arkivarie i Riksarkivet, avdelning Krigsarkivet, med ansvar för kart- och ritningssamlingarna. Har, utöver doktorsavhandlingen *Officeren som arkitekt och konstnär i det svenska 1800-talet* (1999), publicerat flera uppsatser i militär och civil arkitekturhistoria, 1800-talets bildkonst och konstpolitik, kartografihistoria samt i biografiska ämnen. Medförfattare i boken *Med kartan i fokus: En vägledning till de civila och militära kartorna i Riksarkivet* (2013).

Ulf Hamilton (f. 1944), civilingenjör och fil. dr på den teknikhistoriska avhandlingen *Teknik på bönders villkor* från 1997. F.d. museiman vid Göteborgs och Malmö museer samt Nordiska museet. Hamilton har bland annat skrivit artiklar om idrottshistoria, museihistoria och 1950-talets ”rättsröta”.

Ivo Holmqvist (f. 1944) är fil. dr i engelsk litteratur, har varit utbildningschef vid Nordiska ministerrådets språk- och informationscentrum i Helsingfors samt undervisat i nordisk litteratur och film vid universiteten i Lund, Auckland, Odense och Gent där han är professor emeritus i Skandinavistik en Noord-Europakunde.

Lena Milton (f. 1961) är fil. dr i historia och redaktör vid *Svenskt biografiskt lexikon*, Riksarkivet.

Sophia Rasmussen (f. 1976) är fil. mag. i konstvetenskap och gymnasielärare i historia och svenska på Sörängens folkhögskola i Nässjö. Hon har skrivit boken *Fröknarnas tid: Två borgarhem från historicismens tidevarv* (2018).

Harald Runblom (f. 1939), professor emeritus i historia, Uppsala. Disputerade 1971 på en avhandling om svenska företags etableringar i Latinamerika 1900–1940. Har innehaft diverse befattningar vid Uppsala universitet och har bland annat publicerat skrifter om transatlantiska relationer, internationell migration och etniska relationer.

Annika Sandén (f. 1969) är fil. dr och docent i historia vid Stockholms universitet. Hon disputerade vid Linköpings universitet med avhandlingen *Stadsgemenskapens resurser och villkor: Samhällsyn och välfärdssträvanden i Linköping 1600–1620*. Sandéns forskning behandlar vardagens sociala villkor och kulturella uttrycksformer i de bredare folklagren under svenskt 1500- och 1600-tal.

PERSONHISTORISK TIDSKRIFT

2019:I

Personhistorisk tidskrift utges av Personhistoriska samfundet, en förening som har till ändamål att väcka och underhålla intresset för personhistorisk och biografisk forskning. Tidskriften grundades år 1879 och vänder sig till alla som i vid mening är intresserade av personhistoria. *PHT* publicerar vetenskaplig forskning och bevakar även nytutgiven litteratur inom området. Den utkommer med två nummer per år.

ISBN 0031-5699